

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць
Випуск 1

Новгород-Сіверський історико-культурний
музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»

Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Науково-дослідний центр археології та стародавньої
і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя
імені Д.Я. Самоквасова
Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих студій
імені П.К. Федоренка

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СТАРОВИНА

Збірник наукових праць

Випуск 1

Чернігів
Видавництво «Десна Поліграф»
2024

УДК 94(477.51)
Н 72

Редакційна колегія:
О.Г. Матюк (голова редколегії),
О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),
О.П. Радченко (відповідальний секретар),
Н.М. Коврижко, С.А. Токарев, О.Є. Черненко, Л.В. Ясновська

Новгород-Сіверська старовина: збірник наукових праць /
Н 72 Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово
о полку Ігоревім»; Національний університет «Чернігівський коле-
гіум» імені Т.Г. Шевченка; Науково-дослідний центр археології та
стародавньої і ранньомодерної історії Північного Лівобережжя імені
Д.Я. Самоквасова; Науково-дослідний центр історико-краєзнавчих
студій імені П.К. Федоренка; Чернігівська обласна організація На-
ціональної спілки краєзнавців України; редколегія: О.Г. Матюк та ін.
Чернігів: Десна Поліграф, 2024. Випуск 1. 144 с.

ISBN 978-617-8145-35-4

До збірника увійшли статті дослідників з Новгорода-Сіверського,
Чернігова, Ніжина, Києва, Глухова, Батурина, Шостки, присвячені актуаль-
ним проблемам історії Новгорода-Сіверського та Північного Лівобережжя
України загалом.

Для науковців, педагогів, музейників, усіх, хто цікавиться історичним
минулим України.

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника
«Слово о полку Ігоревім» (протокол № 3 від 26 липня 2024 р.)*

**На обкладинці розміщено світліну із зображенням Будинку настоятеля
Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря XVII ст.**

УДК 94(477.51)

ISBN 978-617-8145-35-4

© Новгород-Сіверський історико-
культурний музей-заповідник
«Слово о полку Ігоревім», 2024
© Автори статей, 2024
© Десна Поліграф, макет
і художнє оформлення 2024

ЗМІСТ

Людмила Ясновська

Новгород-Сіверський у науковому
доробку В.П. Коваленка 5

Іван Кедун

Новгород-Сіверський у XVII ст.
за археологічними даними 13

Олена Черненко

Перебудови Спасо-Преображенського собору
в Новгороді-Сіверському у XVII ст. 21

Олеся Дядечко

Керамічні ікони «Богоматір з немовлям» XVII–XVIII ст.
з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського
монастиря 32

Сергій Токарєв

Новгород-Сіверська сотня у складі Ніжинського
полку (1654–1663 рр.) 41

Світлана Приход

Шептаківська сотня за доби Гетьманщини 47

Олена Бунак

Лазар Баранович та Дем'ян Ігнатович 56

Юрій Коваленко

До питання про місце підписання
«Глухівських статей» 1669 р. 60

Ніна Авдієнко

Новгород-Сіверщина за доби Гетьманщини 66

Галина Філіпова

Видіння отця Порфирія: містичний досвід у контексті
діяльності князя О. Меншикова в Гетьманщині 70

Алла Попружна

Поховальна культура козацької старшини та її нащадків
за матеріалами пам'яток Новгород-Сіверщини 81

Ольга Рижова, Віра Распоіна

Сіверські землі – Київ XVII–XVIII ст.:
пам'ятки іконопису, майстри і традиції 86

Ірина Лобачова

Новгород-Сіверські ярмарки 93

Олена Путра

Новгород-Сіверський казенний рабин
Марк (Мордух) Давидов Гордон 99

Анна Морозова

До історії відкриття Новгород-Сіверської міської управи . 113

Ельвіра Ілляшенко, Олена Потапенко

Пам'ятки історії та культури Новгорода-Сіверського
в енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії
та культури України» 117

Людмила Артемова

З історії дитячого притулку родини Терещенків
у Глухові (1871–1913 рр.) 123

Олена Чанцева-Коваленко,

Тамара Крупеня, Тетяна Плющ

«Слово о полку Ігоревім» у творчості П. Куліша
та його музейна презентація на базі Шосткинського
міського громадського літературного музею П. Куліша . . . 127

Марина Хармак

Реконструкція історичного середовища Батурина
кінця XIX ст. в експозиції музейного комплексу
«Козацький двір» Національного історико-культурного
заповідника «Гетьманська столиця» 133

Відомості про авторів 140

УДК 94(477.51):930(092)

Людмила Ясновська

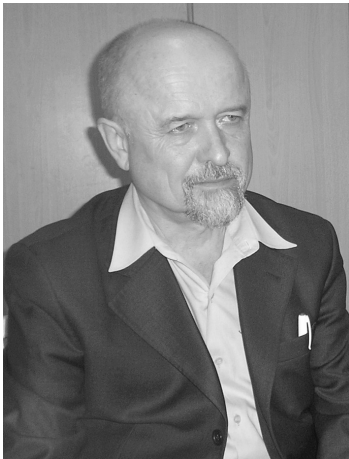
НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ В.П. КОВАЛЕНКА

У статті розглядаються результати досліджень Новгород-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом В. П. Коваленка у 1979–1984 рр. на території Новгород-Сіверського.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, В.П. Коваленко, археологічна експедиція.

Початок нового етапу у вивченні Новгород-Сіверського Подесення був пов'язаний зі створенням у 1979 р. постійно діючої Чернігово-Сіверської археологічної експедиції та заснуванням сектора охорони та вивчення пам'яток археології Чернігівського обласного історичного музею.

Протягом 1979–1984 рр. спільна експедиція Інститутів археології АН СРСР, АН УРСР та ЧІМ під керівництвом А.В. Кузи проводила комплексні дослідження столиці Новгород-Сіверського князівства.

В. П. Коваленко

У перший польовий сезон роботами було охоплено територію Новгород-Сіверського Замку. Це дозволило встановити, що городище-дитинець (2 га) має потужний (до 4–5 м) культурний шар давньоруського та пізньосередньовічного часу. Протягом кількох польових

сезонів у південній (1979 р.) та західній (1981 р.) частині Замку були вивчені залишки оборонних споруд, що являли собою дерев'яні конструкції – кліті, заповнені землею та глиною, а під ними були зафіксовані горизонти з матеріалами роменської та юхнівської культур [1].

Безпосередньо під подошвою вала було досліджено житло, що загинуло в пожежі останньої чверті X ст., в заповненні якого поряд з ліпною роменською керамікою знайдена ранньогончарна (на одному із денечь зафіксована тамга Святослава Ігоревича) [2]. Це дозволило дослідникам стверджувати, що початковий вал був насипаний наприкінці X ст. Таким чином, спорудження перших укріплень Новгород-Сіверського, на думку В.П. Коваленка та А.В. Кузи, відбулося за князювання Володимира Святославича [3]. Нагадаємо, що такої ж думки дотримувались А. Пригара у XVIII ст. та П.І. Сбитнев на початку XIX ст. Також була підтверджена думка І.І. Єдомахи про те, що новий етап у житті міста розпочався наприкінці XI – на початку XII ст., коли вал дитинця був реконструйований, а згодом неодноразово досяпався у XIV–XVII ст.

У північно-західній ділянці дитинця, впритул до фортечної стіни, протягом польових сезонів 1980–1981 рр. були розкриті залишки князівського льоху-медуші. Вона була збудована наприкінці XI ст. і припинила своє існування після пожежі в середині XII ст. Вона являла собою заглиблену в материк на 0,7–0,9 м споруду стовпової конструкції 7,4 x 7,3 м. Материкова долівка була вкрита рядами округлих лунок діаметром 0,3–0,6 м і глибиною 0,15–0,3 м, багато з яких було залито вапняним розчином, а в деяких збереглися відбитки денечь амфор. У приміщенні князівської медуші могли зберігатися 120–140 полуторавідерних корчаг [4]. Серед знахідок виділяється висла архаїчна печатка, яка належала київському та чернігівському князю Свя-

тославу Ярославичу, уламки візантійського скляного посуду, поливне кримське блюдо, шпори, наконечники стріл та списів, ливарні формочки, бойова сокира [5].

Подальші роботи охопили східну ділянку Дитинця, де було виявлено численні залишки будівельних матеріалів (уламки плінфи, фрагменти фресок) [6], що засвідчило розташування саме на цій ділянці головного храму міста – Михайлівської церкви, зведеної на початку XII ст. Олегом Святославичем на честь свого святого патрона. На жаль, залишки фундаментів цієї споруди виявити поки що не вдалося. Скоріше за все, селітряне виробництво, розміщене на території Замку в XVIII ст., знищило фундаменти. Археологам лише вдалося простежити у шарах другої половини XIII–XIV ст. використання уламків плінфи, що свідчить про руйнування храму в середині XIII ст. [7].

У 1980 р. вдалося дослідити південно-західну ділянку Дитинця, де, скоріше за все, розташовувалися житла князівської дружини. Одне з них, що було вивчено В.П. Коваленком, являло собою наземну споруду, поряд з якою розташовувалися кілька ям-льохів та невеличкий хлів. Зафіксовані знахідки вказують на високий соціальний статус господаря (дві скляні посудини жовтого скла, уламки двох скляних бокалів, ножі, колючевидне кресало, ключ, залізне писало, інкрустоване мідним дротом, залізна шпора, дві вставки з бурштину від каблучок, фрагменти віконниці, значна кількість фрагментів посуду XII – початку XIII ст.) [8].

В.П. Коваленко продовжив дослідження, які були розпочаті І.І. Єдомахою, на території Новгород-Сіверського посаду (40–50 га). Було встановлено, що заселення цієї частини міста розпочалося вже у VIII – IX ст. Про це свідчили фрагменти кераміки роменської культури на всіх ділянках. Було встановлено, що розширення основної території посаду відбувалося від країв

тераси Десни вглиб, і в XI ст. його територія була вже значною мірою забудована [9]. Дослідженнями 1980 і 1982–1983 рр. В.П. Коваленку вдалося зафіксувати залишки оборонних споруд початку XII ст., що складалися з рову та валу з дерев'яними конструкціями, та уточнити кордони і топографію окольного міста [10].

Завдяки проведеним роботам на усіх ділянках давнього Новгород-Сіверського було визначено, що його посад мав радіально-кільцеве планування, своєрідними «вузлами» якого були храми [11]. Дослідження поблизу Успенського собору та Миколаївської церкви, заснування яких літературна традиція відносила до домонгольського часу, будь-яких свідчень про давньоруські муровані споруди не виявили. Втім, В.П. Коваленко у західній частині посаду, в районі Базарної площі у 1982 р. зафіксував житло другої половини XII ст., де черинь печі був викладений з цілих та фрагментованих плінф [12]. На думку

П.О. Раппопорта, вона може бути датована серединою – другою половиною XII ст. і суттєво відрізняється від плінфи Спаського собору та будівельних матеріалів, знайдених на території Замку. Це дає підстави сподіватися, що подальші роботи на цій ділянці посаду дозволять відкрити невідому кам'яну споруду XII ст.

Польові дослідження стародавнього міста доповнювалися результатами металографічних та спектральних аналізів Р.С. Орлова і Г.О. Вознесенської [13], вивченням антропологічних матеріалів П.М. Покасом [14], житлових та господарських будівель і кераміки О.В. Григор'євим, О.А. Корольок та І.Г. Сарачевим [15].

Монастирський загін експедиції під керівництвом В.П. Коваленка протягом 1981–1983 рр. продовжував роботи на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря і передусім досліджував фундаменти давньоруського Спаського собору. Були розкриті центральна апсида храму, залишки південної та північної апсид, міжапсидні стінки, частина північно-східного та північно-західного підкупольних стовпів, західний притвор, ділянки давньої долівки храму з поліхромних майолікових плиток [16]. Для забезпечення ув'язування давньої споруди з нововідкритими ділянками храму було повторно розкрито фундаменти, вже досліджені М.В. Холостенком у 1954–1956 рр. Це дозволило уточнити розмір та пропорційність паперті, прибудованої до храму вже в післямонгольський час. Виявилось, що вона примикала до древнього храму не зовсім симетрично [17], що не відповідало висновкам М.В. Холостенка. Крім того, замість притворів були виявлені північні та південні півкола. За наслідками проведених розкопок встановлено головні характеристики храму, що дозволило П.О. Раппопорту реконструювати його план, суттєво змінивши при цьому схему М.В. Холостенка. Уточнено дату будівництва собору – перша третина XIII ст., і

визначено, що це був чотирьохстовпний, хрестовокупольний з трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня храм [18].

Подальші археологічні дослідження Новгород-Сіверського та його округи продовжили учні В.П. Коваленка А.Л. Казаков та О.Є. Черненко, які здобули вишкіл в археологічних експедиціях 1981–1984 рр.

Зазначимо, що В.П. Коваленко був одним із ініціаторів проведення науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю Новгород-Сіверського у 1989 р. та Міжнародного історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова.

Джерела та література

1. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском. *Археологические открытия (далі – АО) 1979 года*. Москва: Наука, 1980. С. 281.
2. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Науковий архів Інституту археології (далі – НАІА) НАНУ. 1980/125. Ф. експ. № 9800. С. 8–9.
3. Куза А.В. Малые города Древней Руси. Москва: Наука, 1989. С. 78.
4. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском. *АО 1980 года*. Москва: Наука, 1981. С. 259; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1981 года*. Москва: Наука, 1983. С. 269; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований. *На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования*. Воронеж, 1996. С. 7.
5. Коваленко В.П., Куза А.В., Орлов Р.С. Раскопки в Новгороде-Северском. *АО 1979 года*. Москва: Наука, 1980. С. 281; Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1981 года*. Москва: Наука, 1983. С. 269.
6. Григорьев А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1984 года*. Москва: Наука, 1986. С. 229.

7. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги и перспективы исследований. *На Юго-Востоке Древней Руси: историко-археологические исследования*. Воронеж, 1996. С. 7.

8. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. НА ІА НАН України. 1980/125. Ф. експ. № 9800. С. 17–23; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... С. 8.

9. Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... С. 9.

10. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Раскопки в Новгороде-Северском. *АО 1980 года*. Москва: Наука, 1981. С. 259; В.П. Коваленко, А.В. Куза. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–1983 гг. НА ІА НАНУ. 1982–1983/146. Ф.експ. № 21157. С. 2–4.

11. Казаков А.Л., Коваленко В.П. К исторической топографии «окольного града» Новгород-Северского XII–XIII вв. *Древнерусский город Путивль: тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию Путивля*. Путивль, 1988. С. 24; Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Новгород-Северский: некоторые итоги ... С.11.

12. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет об исследованиях Новгород-Северского посада в 1982–1983 гг. НА ІА НАНУ. 1982–1983/146. Ф.експ. № 21158. С. 10.

13. Вознесенская Г.А., Коваленко В.П. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли. *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* Киев, 1985. С. 96–98; Орлов Р.С. Сплавы цветных металлов Новгород-Северской земли в X–XII вв. *Новгороду-Северскому – 1000 лет*. Чернигов; Новгород-Северский, 1989. С. 44–45; Орлов Р.С. Ювеліріні прикраси Новгород-Сіверської землі. *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя*. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. Чернігів, 1995. С. 60–63.

14. Покас П.М. Средневековое население Новгорода-Северского по данным палеоантропологии. *Новгороду-Северскому – 1000 лет*. Чернигов; Новгород-Северский, 1989. С. 50–51.

15. Григорьев А.В. Домостроительство Новгорода-Северского и его окружи. *Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-историческо-*

го заповідника. Чернигов, 1987. С. 36–37; Корольок О.А. Давньоруські житла Новгород-Сіверського дитинця. *Археологія*. Київ, 1988. Вип. 61. С. 80–85; Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. *Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула, 2000. 232–233.

16. Коваленко В.П., Куза А.В. Отчет о раскопках собора XII в. в Н.-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981 г. НА ІА НАНУ. Ф. 1981/37. 58с. Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII века в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1982 г. НА ІА НАНУ. Ф. 1982/55. 34 с.; Раппопорт П.А. Отчет о работе архитектурно археологической экспедиции в 1982 г. Рукописний відділ Наукового архіву Сакт-Петербурзького Інституту історії матеріальної культури. Ф. 35. Оп. 1. 1985. № 5. С. 4.

17. Коваленко В.П., Куза А.В., Большаков Л.Н. Отчет о раскопках собора XII в. в Н.-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1983 г. НА ІА НАНУ. 1983/161. Ф.експ. № 21957. С. 2–6.

18. Коваленко В.П., Куза А.В., Моця А.П. Работы Новгород-Северской экспедиции. *АО 1982 года*. Москва: Наука, 1984. С. 272; Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Памятники древнерусской архитектуры в Чернигово-Северской земле. *Зограф*. Београд, 1987. № 18. С. 5; Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*. Москва, 1989. № 195. Славяно-русская археология. С. 51–53.

УДК 94(477.51)«16»:902

Іван Кедун

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ У XVII ст. ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ

Стаття присвячена аналізу археологічних матеріалів XVII ст. з історії Новгород-Сіверського. На основі співставлення писемних джерел та результатів археологічних досліджень пропонується новий погляд на топографію міста. Залучені археологічні матеріали дозволяють по-новому поглянути на заселення та функціонування ранньомодерного міста.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, замок, укріплення, селітроваріння.

Новгород-Сіверський за своїм значенням на Лівобережній Україні у минулому поступався тільки Чернігову. Утворений в X ст. на місці поселення літописних сіверян, наприкінці XI ст. він став стольним градом одного з найбільших князівств Київської Русі.

Своє значення Новгород-Сіверський зберігав і після монгольської навали. Постраждале місто швидко відновилося і за литовської доби досягло значного економічного розвитку. Накопичений у XV–XVI ст. потенціал послугував тому, що в XVII ст. Новгород-Сіверський став центром культурного відродження українського Лівобережжя, з друкарнею та освітніми установами. Саме відтоді почав формуватися неповторний історичний ландшафт, котрий без значних змін зберігся до сьогодення і визначає роль міста як визначної пам'ятки історико-культурної спадщини.

Сьогодні Новгород-Сіверський є всесвітньо відомою археологічною пам'яткою – тут збереглися старожитності, які

репрезентують різні періоди його існування. Використання цієї археологічної спадщини дозволяє не тільки зберегти безцінну наукову інформацію, але й розширити історико-культурний та туристичний потенціал регіону шляхом включення до нього нового пласту старожитностей.

Археологічні дослідження Новгород-Сіверського започаткував у 1907 р. археолог-аматор Семен Андронович Гатцук, вчитель зі с. Старі Чешуйки на Брянщині [1]. Натомість, фахове археологічне вивчення давнього Новгород-Сіверського було розпочате тільки в середині XX ст. Іваном Івановичем Єдомахою [2]. Надалі, у 1979–1983 рр. масштабні розкопки в місті здійснювала експедиція під керівництвом Андрія Васильовича Кузи. Варто зауважити що саме в складі зазначеної експедиції працювала Лариса Іванівна Виногородська, яка вперше детально дослідила пізньосередньовічні матеріали. На межі XX–XXI ст. ці роботи були продовжені Андрієм Леонідовичем Казаковим та Володимиром Петровичем Коваленком.

Протягом 2003–2017 рр. археологічне вивчення давнього Новгород-Сіверська та його округи систематично здійснювалося за безпосередньої участі автора. Роботи охопили різні райони міста, однак найбільш цікаві результати вдалось отримати в ході розкопок на території Замкової гори (Литовський замок), де розташовувалася давня міська фортеця.

Зауважимо, що першим увагу на післямонгольський період в історії Новгород-Сіверського звернув саме І.І. Єдомаха. Він констатував відсутність стерильного прошарку між шарами давньоруського часу та XVII ст., що могло б свідчити про повне знелюднення міста. Спираючись на таке спостереження, він висловив припущення щодо продовження життя на дитинці й у післямонгольський час, зауваживши, що відповідного шару виділити не вдалося. Також у ході розкопок у 1960 р. було зафіксовано частину рову в південно-західній частині міста. Судячи

з характеру заповнення, І. І. Єдомаха припускав, що з XII до кінця XVIII ст. рів підтримувався у робочому стані. Неповдалі, над сучасною вул. Овразною, були зафіксовані сліди валу [3]. Відзначимо, що така схема розташування рову та валу відповідає планам XVIII ст. При уважному аналізі матеріалів згаданих досліджень ми не знаходимо матеріалів раніше XVIII ст. у заповненні рову [4]. Отже, точну дату його функціонування встановити наразі неможливо, скоріше за все, рів було облаштовано у XVII ст.

Відтоді Новгород–Сіверський став сотенним містом Ніжинського, а потім Стародубського полку. В зв'язку з цією подією місто потрапило на сторінки «Присяжної книги» 1654 р., в якій наведено досить детальний опис укріплень. Основна фортеця була розташована на Замковій горі (давньоруському дитинці) і складалася з земляного валу та побудованих на ньому дерев'яних стін, по кутах були розташовані 4 башти. В'їзд захищала брама. Друга лінія укріплень являла собою частокол і згадується в джерелах як великий та малий остроги [5]. При цьому в джерелі зазначається, що у великому острозі була розташована Успенська церква, відома, на думку С.Воїнова, з 1620 р [6]. Таким чином, складається враження, що Новгород–Сіверська фортеця складалася з основного замку та системи острогів, якими були огорожені основні заселені ділянки навколо замку, а вигляд класичної фортеці, що дійшов до нас в планах XVIII ст., сформувався дещо пізніше [7].

Зауважимо, що за увесь період археологічних досліджень встановлено, що матеріали XVII–XVIII ст. зустрічаються на значній території, що в цілому не суперечить писемним джерелам і дає можливість стверджувати, що модерне місто було приблизно вдвічі більше за давньоруське. Кордони міста у зазначений період виходять за межі фортеці, і якщо враховувати неукріплену його частину, то місто обмежувалося кільцем: мо-

настир – сучасна гімназія № 1 – Зубрицький (пожежний) рів – Домотканове.

Матеріали зазначеного періоду представлені керамікою та різноманітним побутовим інвентарем (ножі, люльки, підкови та ін.). Також у ході розкопок було зафіксовано ряд археологічних об'єктів, серед яких переважають господарські ями та рештки виробничих споруд.

Особливий інтерес серед досліджених споруд становлять виявлені у 2013 р. на центральній ділянці Замку залишки виробничого комплексу XVII ст., де відливались кулі. Тут знайдено рештки споруди з відкритою піччю, в розвалі якої виявлені заготовки для куль – 34 шматки рубленого свинцевого прута, виробничий брак (невдало відлиті кулі), сплески свинцю. Поруч з цими знахідками, на рівні дерев'яної згорілої підлоги споруди, були виявлені дрібні монети – польські «баратинки» та російські копійки XVII ст. Можна припустити, що функціонування комплексу припадає на час перебування в Новгород-Сіверський фортеці московського гарнізону після включення міста до складу Московського царства. Його існування припинилося внаслідок руйнівної пожежі, можливо під час однієї з військових баталій тієї доби.

Ще однією повністю дослідженою пам'яткою ранньомодерної доби є виявлені в ході розкопок 2010–2011 рр. рештки комплексу по виробництву селітри.

Селітроваріння набуло значного розвитку на польських, російських та українських землях, починаючи з XVI ст. [8]. Процес її виробництва описаний О. Федоровським: «У скупченнях порушеної землі з часом унаслідок біохімічних процесів (під дією мікроорганізмів, що поглинають азот з повітря) природним шляхом утворюється селітра. Такий самий процес відбувається і на стінах закритих зверху глибоких ям. Цим умовам відповідали насипи і ями давніх курганів, і їх стали використовувати як

своєрідні родовища цієї необхідної для виготовлення пороху речовини. Починаючи з XVI ст. селітродобування, значною мірою саме завдяки розриттям давніх курганів, тривалий час було одним з найважливіших промислів на Лівобережжі України. Земля з насипів курганів та стін їх поховальних ям проварювалась у великих казанах, вмонтованих у цегляні виварювальні печі. Селітра при цьому осідала на дно казанів, а земля зсипалася навколо курганів у вигляді валів або куп-буртів, інколи розташованих у кілька рядів у різних напрямках, справді створюючи часом враження спеціально влаштованих, але здебільшого безсистемних споруд, які сприймалися як своєрідні укріплення» [9]. Виготовлена селітра використовувалася, перш за все, для виробництва пороху і тому вважалася важливою стратегічною сировиною. Зауважимо, що польські королі й російські царі прагнули встановити контроль за її виробництвом. Так, король Сигізмунд III Ваза у 1620 р. створив на Лівобережжі так звану «Селітерну державу» [10]. У свою чергу, Петро I у 1700 р. встановив штучну низьку ціну на селітру для українських виробників і зобов'язав їх продавати всю видобуту сировину державі [11]. Це викликало активні протести і нарікання з боку українських селітроварів, які неодноразово та безрезультатно просили відновити старі ціни на свою продукцію [12].

Донедавна у науці панувало твердження про наявність селітряного виробництва на «Замковій горі» (дитинці), у процесі якого було знищено культурний шар на пам'ятці [13]. Втім, у писемних джерелах наявні свідчення про виварювання селітри на посаді Новгород-Сіверського. Першу згадку зустрічаємо в інвентарі Новгород-Сіверського повіту 1619 р., де зазначено, що на Новгород-Сіверському посаді кілька місяців вироблялася селітра, але на час укладання інвентаря ремісника-селітреника в місті вже не було. П. М. Кулаковський наводить також відомості про те, що староста Новгорода-Сіверського О. Пісочинський

наприкінці березня 1635 р. продав право варити селітру на городищах Слухів, Вонуч, Бичина, Ярославець, Доманків та інших територіях євреям Мошкові та Давидові Юревим. У квітні того ж таки року Мошко вже варив селітру неподалік Путивля в Кишких Лозах, на курганах [14]. Не виключено, що водночас було відновлено виробництво селітри і на міському посаді.

На сьогодні єдиним археологічно дослідженим об'єктом, пов'язаним з селітроварінням на території Новгород-Сіверського, є виробнича споруда, досліджена в 2010–2011 рр. на міському посаді в ур. Заручав'я. Конструктивно споруда складалась із топочної камери та ступінчастого спуску до неї, що знаходився з північно-східного боку. Вона була витягнута вздовж центральної осі захід-схід.

Топочна камера грушоподібна (у верхній частині – 3 м. в діаметрі, у нижній розширена до 4,5 м.), врізана в материк до глибини 2,2 м. На її стінках та на дні збереглися рештки товстого (до 0,15 м) шару перепаленої глиняної обмазки. Зверху камера мала оформлений глиняними вальками воронкоподібний отвір. Всю конструкцію перекривав навіс, про що свідчать зафіксовані по її периметру стовпові ями. Зі східного боку розташовувався вхід до топочної камери – 2 вирізані в материковому шарі сходинки.

Заповнення споруди складалося з нашарувань шматків глиняної обмазки, попелу, а в придонній частині – з деревинного вугілля. Зауважимо, що в межах топочної камери материк був прокалений на товщину до 0,5 м. Під час розбірки заповнення споруди було зібрано різноманітний археологічний матеріал XII–XVIII ст. Зважаючи на конструктивні особливості досліджуваного об'єкту, його можна інтерпретувати як піч для виробництва селітри – варницю та датувати XVII–XVIII ст.

Досліджений комплекс можна порівняти з відомими селітряними печами, виявленими на Бельському городищі. Цікаво,

що, незважаючи на деякі спільні конструктивні риси, вони відрізняються від печі, дослідженої в Новгороді-Сіверському. До спільних конструктивних рис можна віднести наявність врізаного в материк котловану печі з відкритим верхом та заглиблення-підходу, влаштованого для обслуговування топочної камери. Заповнення печей також в усіх випадках ідентичне (нашарування уламків глиняної обмазки, попелу, напівзгорілих дерев'яних плах). До відмінних рис можемо віднести їхні розміри та деталі конструкції [15].

Також в ході досліджень посаду (район Базарної площі) у 2016 р. вдалося зафіксувати кілька об'єктів козацької доби, які, судячи з усього, мали господарське призначення. На жаль, вони виявилися напівзруйнованими перекопами, що не дозволяє визначити їхню конструкцію. Під час розчистки решток котлованів було виявлено уламки кругового посуду, кахлів, цегли-пальчатки (т. зв. «литовки»), вирізані зі стінок полив'яних кругових посудин гральні фішки, люльки для паління тютюну, взуттєві підкови та ін.

Більш-менш гарно збереглася зернова яма з прямком прямокутної форми (2,1 x 2,4 м.), врізана в материк на 2 м. З її заповнення походять численні археологічні матеріали. Окрім уламків кругових посудин XVII–XVIII ст. та кахлів у ній було знайдено ножі, керамічне грузило для рибальської сітки, різноманітні корозовані залізні предмети.

Незважаючи на відносно невелику кількість виявлених на сьогодні археологічних об'єктів XVII–XVIII ст., вони мають досить велике наукове значення, оскільки, по-перше, дозволяють по-новому поглянути на заселення та функціонування міста у відповідний період, а по-друге, є лише першим кроком в археологічному вивченні ранньомодерного Новгорода-Сіверського, що дозволяє визначити перспективні ділянки для майбутніх досліджень.

Джерела та література

1. Гатцук С.А. Дневники раскопок 1907 г. *Архів Інституту історії матеріальної культури*. Фонд 1/1907. Спр. 41. Арк. 66–77.
2. Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в Новгороде-Северском. *Науковий архів Інституту археології НАН України* 1960/63. С. 15–16.
3. Едомаха И.И. Отчёт об археологических раскопках в г. Новгород-Северский в 1960 г. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд експедицій, № 1960/63. С. 35.
4. Там само. С. 36.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: Типография брат. Пантелеевых, 1878. Т. 10 (дополнение к III тому) (1648–1654 гг.). С. 831.
6. Воїнов С. Новгород-Сіверський: нариси історії. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. С. 65.
7. Кедун І. С. Новгород-Сіверська фортеця: основні віхи історії. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2016. Вип. 22 (25). С. 145–154.
8. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 359–361.
9. Федоровський О. С. Майдани Харківщини та майданові теорії. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. 1930. Т. 1. С. 61–90.
10. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. С. 76.; Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові території. *Записки Всеукраїнського археологічного комітету*. Київ, 1931. Т. 2. С. 79.
11. Журавльов Д. В. Мазепа. Київ, 2007. 480 с.
12. Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине. Полтава, 2008. С. 27.
13. Кедун І. С. До питання про розвиток селітерного промислу в Новгороді-Сіверському. *Сумська старовина*. Суми, 2014. Вип. XLIII–XLIV. С. 117–122.
14. Кулаковський П. Вказана праця. С. 360.
15. Кедун І. С. Вказана праця. С. 117–122.

УДК 726:27-523.41(477.51)«16»

Олена Черненко

ПЕРЕБУДОВИ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО СОБОРУ В НОВГОРОДІ-СІВЕРСЬКОМУ У XVII ст.

У статті розглядаються характер та причини перебудов давньоруського Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському в XVII ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, Спасо-Преображенський собор, давньоруська архітектура, українська архітектура.

Як відомо, у 1791–1796 рр. давню споруду Новгород-Сіверського собору Спасо-Преображенського монастиря замінили новою, збудованою за проектом Дж. Кваренгі (рис. 1). Утім фундаменти та нижні частини стін зберегли, а архітектурні рештки розібраних стін давнього храму заклали під підлогу нового: «фундамент разобранной Преображенской церкви, сделанный из крепкого камня, находимого в Новгородсеверских горах, положен весь в основаше вновь строящейся церкви» [14, с. 35].

Рис. 1. Спасо-Преображенський собор. Проект Дж. Кваренгі (за: В.І. Лук'яненко).

Зберіглася і пам'ять про цю святиню, яка раз-у-раз привертала увагу істориків [2, с. 170; 6, с. 34–36; 4, с. 8, 12; 8; 9; 11, с. 167,

190; 18; 22]. Місцева традиція послідовно відносила її створення до часів Давньої Русі, хоча жодних достовірних свідчень про це в писемних джерелах відшукати не вдалося. Найчастіше в якості доказу наводили перекази про знахідку закладного каменя із написом про заснування собору в XI ст. Утім ці перекази були суперечливі та, судячи з усього, не мали під собою реальної основи [20, с. 69–70]. Саме ж існування монастиря (жалувана грамота монахам Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, яка збереглася у копії севського походження) писемні джерела засвідчують тільки з XVI ст. [15].

У 1954–1956 рр. дослідження решток давнього Новгород-Сіверського собору розпочав М.В. Холостенко [18]. У 1981–1983 рр. їх продовжив В.П. Коваленко [4, с. 8, 12; 8; 9]. На підставі вивчення зафіксованих під час розкопок особливостей будівельної техніки та матеріалів науковцям вдалося встановити,

що старий храм був збудований наприкінці XII або на початку XIII ст. Він був чотирьохстовпний, хрестовокупольний з трьома апсидами, прямокутним притвором із заходу, екседрами з півночі та півдня.

Існує дві науково обґрунтовані реконструкції пам'ятки, створені на різних етапах її дослідження. Автор першої – М.В. Холостенко (рис. 2). Оскільки під час його досліджень бічні екседри ще не відкрили, він відтворив храм як трьохпритворний. Другу рекон-

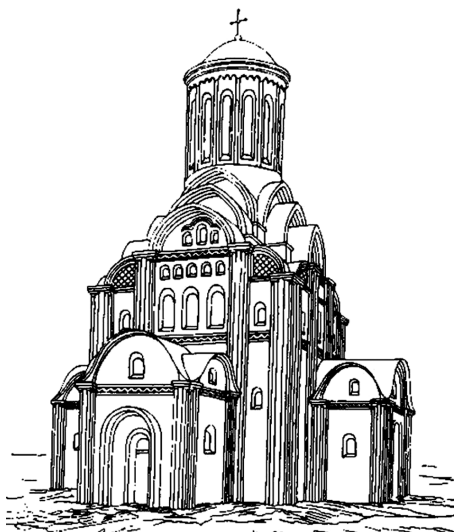

Рис. 2. Спасо-Преображенський собор. Вигляд з південного заходу. Реконструкція (за М.В. Холостенком)

струкцію, вже після розкопок В.П. Коваленка, створив Г.Н. Логвин (рис. 3). Нині прийнято вважати, що типологічно Новгород-Сіверський собор наслідував афонські храми з бічними апсидолами (служували для розміщення хору ченців під час літургії), а конструктивними рішеннями та декором (система склепінь, пучкові пілястри та у цілому пластика стін) нагадував П'ятницьку церкву в Чернігові [11, с. 167, 190, рис. 105; 18; 21, с. 90–91].

Найдавніші відомі зображення Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського собору збереглися у рукописному «Служебнику», створеному в Новгороді-Сіверському в 1665 р. (рис. 4), і на титульному аркуші друкованого «Анфологіону» 1678 р. (рис. 5). Вони засвідчують, що на той час первинний вигляд споруди зазнав суттєвих змін за рахунок барокових надбудов. Хрестовокупольний одноглавий давньоруський собор перетворився у досить масивну будівлю з банями над середохрест'ям та по діагональних осях. У нього з'явилися кутові прибудови, оформлені як різаліти та увінчані малими банями. Центральне прясло західного фасаду з розвинутим антаблементом завершував фронтон.

Залишки кутових прибудов собору були досліджені під час археологічних розкопок у 80-х рр. XX ст. (рис. 6). Судячи зі

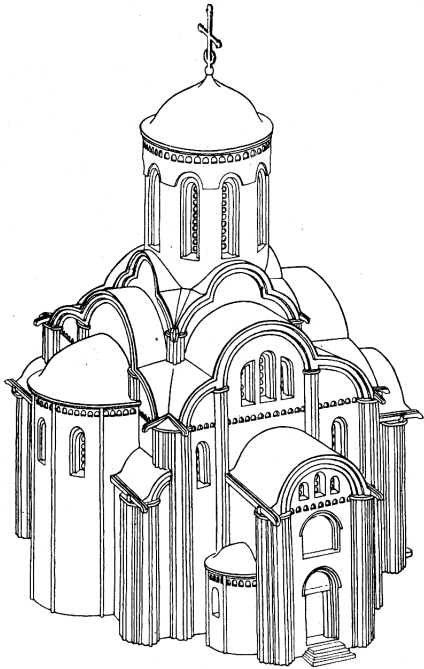

Рис. 3. Спасо-Преображенський собор. Вид з північного заходу. Реконструкція (за Г.Н. Логвиним)

Рис. 4. Фрагмент титульного аркушу «Анфологіону»
1678 р. із зображенням Спасо-Преображенського собору

збережених зображень (рис. 4; 5), входів ззовні у прибудови не було. Можливо, вони сполучались із головним об'ємом через портали, розтесані у муруванні давньоруського часу. На жаль, це зменшило міцність конструкцій собору та могло стати одною з причин його подальшого руйнування.

Матеріали археологічних досліджень дозволили встановити, що прибудови Спасо-Преображенського собору були складені з так званої цегли-«пальчатки». На жаль, у звіті про розкопки не відзначений її формат, однак на фотографіях добре зафіксовано зовнішній виг-

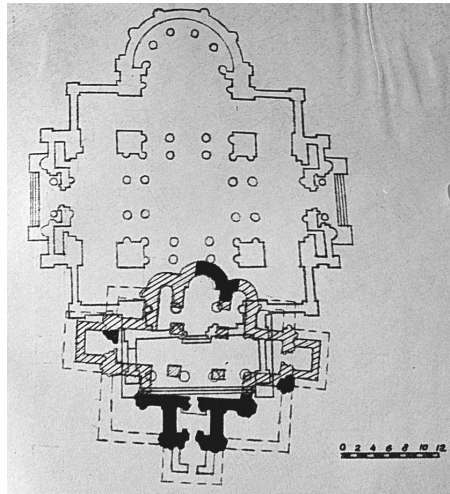

Рис. 5. Фрагмент титульного аркушу
«Служебника» 1665 року із зображенням
Спасо-Преображенського собору

ляд цеглин у муруваннях [8, рис. 66]. Вони витягнутих пропорцій з п'ятьма повздовжніми жолобками (рис. 7). Така цегла – різновид великоформатної прямокутної. Її ще називають «литовка» або «литовська». Ця назва є умовною та запозичена науковцями з документів Великого князівства литовського, де так іменували великоформатну цеглу для будівництва замків [16, с. 111].

Характерною рисою пальчатки є наявність жолобків на одній з її широких площин. Жолобки призначалися для забезпечення щільнішого зцепплення цегли з вапняним розчином у кладках [19, с. 37]. Під час виробництва пальчатки форму наповнювали глиною рукою, а потім проводили по поверхні заготовки пальцями чи спеціальною гребінкою. Внаслідок цього утворювались жолобки. Їх кількість та конфігурація могли бути найрізноманітнішими (повздовжні, хрест-навхрест, півколом).

За ранньомодерної доби традиція виготовлення та використання пальчатки була поширена в окремих регіонах Центрально-Східної Європи: у Прибалтиці, на території Правобережної України та Білорусі [16]. На Північному Лівобережжі її виробництво поширилось у XVII ст., за часів входження Чернігово-Сі-

собор XVIII ст.

собор XII ст.

археологічне розкриття ділянок собору XII ст.

галереї XVII ст.

Рис. 6. План

*Спасо-Преображенського собору
1791–1796 рр. з позначенням
залишків давнього храму в його
основі (за М.В. Холостенком)*

вершини до складу Речі Посполитої (1618–1648 рр.). До середини XVIII ст. пальчатка переважала у будівництві Північного Лівобережжя, однак поступово була витіснена великоформатною цеглою без канелюр [19, с. 37–38]. Її також виготовляли кустарно, але в зовсім в інший, т. зв. підп'ятковий (також: п'ятковий, ножний) спосіб, забиваючи глину в форму ногою або дерев'яним чечкарем (молотком з цільного дерева) [3].

Рис. 7. Цегла-пальчатка у муруванні апсиди Спасо-Преображенського собору (за: В.П. Коваленком)

Враховуючи сказане, є всі підстави віднести виконані з цегли-пальчатки прибудови Новгород-Сіверського собору до часу, коли така цегла поширилась у регіоні, тобто не раніше початку XVII ст. Датоване 1665 р. зображення реконструйованого Спасо-Преображенського собору дозволяє встановити і верхню хронологічну межу цих перебудов. Можна стверджувати, що реконструкція собору відбулася в період до 1665 р. (час створення «Службеника», в якому зображено храм після перебудови). Показово, що пальчаткою, серед іншого (як засвідчують дослідження В. Коваленка), переклали нижні ряди кладки стіни південної апсиди. Скоріше за все, на час реконструкції вона була частково зруйнована. Не виключено, що собор пошкодили у ході військових подій початку XVII ст. (війни 1609–1618 рр. або ж Смоленської війни).

Судячи за збереженими зображеннями, реконструйований

Новгород-Сіверський собор був подібним до тринавних багатопольних храмів, які будувалися на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. (Троїцький собор у Чернігові, Мгарський собор та інші). Відзнакою цих споруд є композиційний акцент на масивному корпусі, фланкування фасадів ризалітами та розчленованість внутрішнього простору як по вертикалі, так і по горизонталі (за рахунок внутрішніх опор і виокремлення західних компартментів). Однією з найдавніших споруд цього ряду вважається чернігівський Троїцький собор (рис. 8), збудований у 1679–1685 рр. Йоганном Баптистом Зауером на замовлення архієпископа Лазаря Барановича [1, с. 143–145; 7, с. 70; 19, с. 170–171]. У вітчизняному мистецтвознавстві (М.П. Цапенко, Г.Н. Логвин та інші) цей тип собору найчастіше трактують як ремінісценцію давньоруського триапсидного шестистовпного храму з вежами на західному фасаді [1, с. 160–161; 5, с. 72–73; 11, с. 61–62; 19, с. 167]. Згідно з іншою версією, подібний тип храмових будівель сформувався під впливом західноєвропейської барокової архітектурної традиції. Найбільш детально, напевно, таку точку зору обґрунтував В.Р. Залозецький. Він доводив, що прообразами українських тринавних храмів XVII–XVIII ст. були композиційно подібні їм церкви Іль-Джезу в Римі та Петра і Павла у Вільнюсі [24].

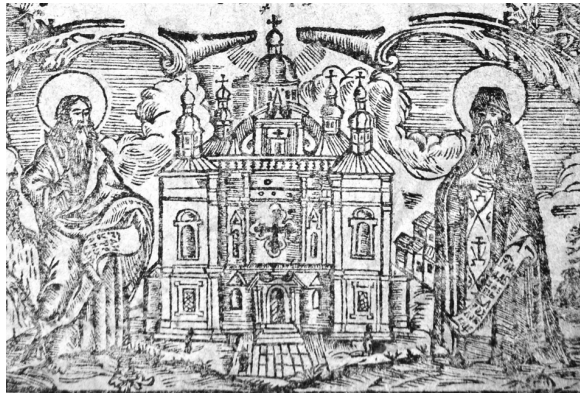

Рис. 8. Фрагмент титульного аркушу
«Нового заповіту» 1717 р. із зображенням
Троїцького собору в Чернігові

С.Г. Юрченко
вважав, що пер-
шим тринавним

багатокупольним храмом на Лівобережжі був собор Максаківського монастиря (нині втрачений), закладений на замовлення Адама Киселя у 1653 р. [23]. Це була купольна барокова базиліка з трансептом та двома вежами на західному фасаді. У її плані, на відміну від інших подібних споруд України, підкреслювався «латинський» хрест, що наближало її до західноєвропейських аналогів (тієї ж церкви Іль-Джезу в Римі). Пластика фасадів будівлі свідчила про використання її творцями архітектурних форм зодчества Речі Посполитої, та, можливо, про приналежність до цієї школи зодчества. На думку С.Г. Юрченка, будівля Максаківського собору була прототипом усіх подібних храмів, у тому числі – Троїцького собору в Чернігові [23, с. 68]. Утім набагато ближчим за згаданими ознаками до Троїцького собору (рис. 8) є реконструйований в період до 1665 р. Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський собор. Безумовно, порівняння цих споруд припустиме лише з поправкою на масштаби, оскільки габарити чернігівського храму є значно більшими. Однак попри це привертає увагу їх схожість: обидва є багатобанними тринавними трьохпритворними храмами ренесансно-барокових форм. Їхні фасади фланкують увінчані малими банями ризаліти, ззовні схожі на вежі. Центральне прясло фасадів з розвинутим антаблементом завершують майже ідентичні масивні фронтони.

Відомо, що у XVII ст., як і в часи середньовіччя, замовник найчастіше обумовлював бажані риси майбутньої будівлі, обираючи їх серед відомих йому взірців архітектури (інколи – серед різних взірців) [1, с. 168]. Таким чином, чернігівський Троїцький собор слід розглядати не лише як результат творчості зодчого Йоганна-Баптиста Зауера, але і як втілення задуму замовника, архієпископа Лазаря Барановича. У цьому зв'язку можна згадати, що Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир слугував Л. Барановичу резиденцією досить тривалий час впродовж 1657–1672 рр. Є думка, що саме в цей період жит-

тя у нього виник задум будівництва Троїцького собору в Чернігові [1, с. 142]. Можливо, що тоді ж стародавній Новгород-Сіверський храм був обраний Лазарем Барановичем за взірць для майбутньої споруди.

У цьому зв'язку слід згадати, що в літературі зустрічається твердження, буцім-то перебудова у бароковому стилі собору Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря була здійснена за наказом Лазаря Барановича. Це твердження ґрунтується на згадці про відновлення занедбаного монастиря у листі Л. Барановича до гетьмана І. Брюховецького. Утім, в листі йшлося лише про ремонт покрівлі храму та намір спорудити трапезну й огорожу [14, с. 40].

Водночас П.М. Кулаковський наводить свідчення польських джерел про перебудову монастиря за часів входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої. У цей період (після 1631 р.) обитель належала єзуїтам. У 1635 р. місцевий староста О. Пісочинський заснував тут єзуїтську колегію, а у 1636 р. сюди прибули два архітектори-єзуїти з Малопольщі та досить швидко перетворили Спасо-Преображенський собор у костел [10, с. 190].

Відомо, що архітектурним взірцем для усіх єзуїтських соборів була церква Іль-Джезу в Римі, де поховано засновника ордену Ігнатія Лойола. Скоріше за все, отримавши Новгород-Сіверський монастир, представники ордену намагалися надати головному храму обителі вигляду, відповідного до визнаного взірця. Таким чином давньоруський хрестовокупольний собор перетворився у будівлю, подібну до західноєвропейських костьолів. Це сталося задовго до будівництва Максаківського храму, що дозволяє розглядати саме Спасо-Преображенський храм у Новгороді-Сіверському як прототип майбутніх храмів Гетьманщини, де архітектурні риси давньоруської доби поєдналися із західноєвропейською ренесансно-бароковою стилістикою.

Джерела та література

1. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: ЦНТЕІ, 2008.
2. Айналов Д.В. Архитектура Черниговских храмов (Речь, произнесенная профессором Д.В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV Археологического съезда в Чернигове, 10 авг. 1906 г.). *Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове*. Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. С. 168–175.
3. Белавенец М.И. Подпятный способ формования сырца для строительного кирпича. Санкт-Петербург, 1904.
4. Большаков Л.Н. Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1989. Вып. 195. С. 51–57.
5. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008.
6. Гапеев С. Новгород-Сіверський державний історико-культурний заповідник. Харків: ДВОУ видавництво «Пролетар», 1931.
7. Говденко М. Праці Іоанна Баптисти в Гетьманщині. *Пам'ятки України*. 1997. №1. С. 70–77
8. Коваленко В.П. Отчет о раскопках собора XII в., в Новгород-Северском Спасо-Преображенском монастыре в 1981г. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. 1981/37.
9. Коваленко В.П. Спасский собор XIII в. в Новгороде-Северском. *Новгород-Северскому – 1000 лет*. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Чернигов – Новгород-Северский, 1989. С. 46–50.
10. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006.
11. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1980.
12. Лук'янченко В. Спасо-Преображенський монастир в Новгороді-Сіверському. *Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація»*. Збірник наукових праць. Київ, 2004. Чис. 2. С. 18–31.
13. Лук'янченко В. Покої настоятеля Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському. Наукові дослідження та реставрація.

Вісник інституту «УкрНДІпроектреставрація». Збірник наукових праць. Київ, 2006. №5–6. С. 101–117.

14. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря. *Черниговские епархиальные известия.* 1861. № 1. Прибавления. С. 32–56.

15. Русіна О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження). *Український археографічний щорічник.* Київ, 1993. Вип. 2. С. 138–152.

16. Трусов О.А. Большемерный кирпич XIII–XVII вв. на территории Белоруси. *Краткие сообщения Института археологии.* Москва, 2003. № 205. С. 111–117.

17. Фатьков А.М., Яганов А.В. Находки заготовок белокаменных изделий из раскопок селища Большое Саврасово 2 в 2013 году. *Археология Подмоскovie: материалы научного семинара.* Москва, 2015. Вып. 11. С. 412–433.

18. Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северске. *Сборник сообщений института «Киевпроект».* Киев, 1958. №№ 1–2. С. 34–43.

19. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Стройиздат, 1967.

20. Черненко О.Є. Архітектурний ансамбль Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря (до питання про час виникнення). *Болховітіновський щорічник.* 2011. Київ, 2012. С. 68–78.

21. Черненко О.Є. Зодчество Чернігово-Сіверської землі та монументальне будівництво Волині кінця XII – середини XIII ст. *Возв'язь – Зв'язь – Новгород-Волинський у часовому зрізі тисячоліть.* Харків.: Майдан; Київ: Стародавній світ, 2017. С. 89–99.

22. Черненко О.Є. Ранньомодерні перебудови Спасо-Преображенського собору XII–XIII століть у Новгороді-Сіверському. *Opus mixtum.* 2019. С. 139–147.

23. Юрченко С. Спасо-Преображенський Максаківський монастир. *Памятки України.* 1997. № 3. С. 67–69.

24. Zalozieckyj. Die Barockarchitektur Osteuropas mit besonderer berücksichtigung der tigungen Ukraine. Berlin, 1929.

УДК 7.046.3:27-312.47]:738.81:[726:271.2-523.6(477.51)

Олеся Дядечко

КЕРАМІЧНІ ІКОНИ «БОГОМАТІР З НЕМОВЛЯМ» XVII–XVIII ст. З НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ

У статті узагальнено та систематизовано інформацію про керамічні ікони XVII–XVIII ст. «Богоматір з Немовлям» з башт Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському, здійснено їх мистецтвознавчий аналіз: визначено історію побутування, використання, їхнє ймовірне походження, схарактеризовано технологію виготовлення, проаналізовано іконографічні особливості, визначено вплив візантійської та західної традиції на їх стилістику. Це дозволило сформулювати та обґрунтувати гіпотезу про те, що сакральні рельєфи Новгород-Сіверського з'явилися внаслідок синтезу західноєвропейської та візантійської традиції в період розквіту барокового мистецтва на українських землях.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, керамічні ікони, «Богоматір з Немовлям», доба бароко, українське мистецтво.

Керамічні рельєфні ікони Чернігівщини – яскраве явище українського мистецтва доби Гетьманщини. Утім до сьогодні вони не були об'єктом спеціального дослідження. Комплексний аналіз технології їх виготовлення, побутування, іконографічних та стильових особливостей є важливим завданням. Особливий інтерес становить група керамічних ікон «Богоматір з Немовлям» з башт Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському.

Інформація про керамічні ікони Чернігівщини вперше була оприлюднена Г. Логвином. У книзі «Чернигов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль» (Москва, 1980) він, серед інших давніх творів мистецтва з Новгорода-Сіверського, згадав сакральний керамічний рельєф, який знаходився на одній башт Спасо-Преображенського монастиря. Іконографічний тип зображення на цьому рельєфі дослідник визначив як «Богоматір Знамення» та датував його XVII ст. [12 с.81–82]. Пізніше до вивчення цієї пам'ятки звернувся І. Ігнатенко. Він відніс її створення до дещо пізнішого часу, ніж Г. Логвин, та датував межею XVII–XVIII ст. І. Ігнатенко також обґрунтував припущення, що керамічна ікона з Новгорода-Сіверського була виготовлена за тією ж матрицею, що й рельєфи з аналогічним зображенням у Чернігові на дзвіниці Колегіуму та на фасаді Успенського собору Єлецького монастиря [8, с. 56–57].

Слід підкреслити, що дослідники зазвичай розглядали лише одну керамічну ікону з Новгорода-Сіверського. Утім на світлинах в'їзду до Спасо-Преображенського монастиря першої половини XX ст., можна побачити, що на кожній з двох башт перед в'їзною брамою вміщено принаймні по 2 однакові ікони із зображенням Богоматері, які знаходились у спеціально влаштованих нішах. Судячи із зображення, на той час ікони були «забілені» або замазані тиньком. Слід відзначити, що на фото на фасадах башт можна побачити ще шість ніш, подібних до тих, в яких знаходились ікони [17]. Можна припустити, що там колись також розміщувались керамічні рельєфи, але на час фотозйомки вони були втрачені.

На сьогодні у Новгороді-Сіверському збереглася лише одна ціла ікона із зображенням Богоматері з Христом-немовлям на руках (Іл. 1), яка зберігається у Новгород-Сіверському історико-культурному музеї-заповіднику «Слово о полку Ігоревім» [12, с. 81–82].

Ікона рельєфна, виконана з червоної глини. Прямокутна дошка рельєфу має раму, прикрашену рослинним орнаментом з листя аканту (за Г. Логвином – дубу) [12, с. 81–82], волошок та, ймовірно, ромашок, які чергуються між собою. У кутах рами розміщено по одній шестикінечній зірці. Такі ж зірки прикрашають мафорій Богоматері (плечі, чоло). Вони символізують її Приснодівство, а також є своєрідним захистом образу [4]. В середині рами двома валиками проходить ряд виразних бусинок. Напівфігура Богоматері повернута фронтально. Її молоде обличчя змодельовано дуже тонко. Красиво спадаючі складки мафорію охоплюють його овал, рівними рядами лягають навскіс з лівого на праве плече, глибокими складками збираються на руках. Руки Богородиці тримають Немовля-Христа, який сидить у неї на колінах та благословляє обома руками. Симетричність пози підкреслюють, зображені з обох боків від образу, монограми у картушах МР ΘΥ (Матір Божа).

Іл. 1. Керамічна ікона «Богоматір з Немовлям». Башта центрального в'їзду Спасо-Преображенського монастиря. Новгород-Сіверський. XVII–XVIII ст.

У Новгороді-Сіверському відомий фрагмент ще одного рельєфу «Богоматір з Немовлям». Його було виявлено і атрибутова-

но в ході археологічних досліджень О. Черненко та А. Казакова рову Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря у 2004 р. Фрагмент охоплює частину рами з рослинним орнаментом (листями аканту та квітками), мафорію та манжети. Автори досліджень датували знахідку межею XVII–XVIII ст. (Іл. 2). Нині ця знахідка також зберігається у Новгород-Сіверському історико-культурному музеї-заповіднику «Слово о полку Ігоревім» [18, рис. 33]. Судячи з місцезнаходження фрагменту, він є частиною однієї з вже згаданих відомих за світлинами ікон, що колись прикрашали в'їзд до Новгород-Сіверського монастиря.

Можна погодитись з І. Ігнатенком, що Новгород-Сіверська ікона ідентична рельєфам з Чернігова із зображенням Богородиці. Разом вони утворюють «серію» виробів, відтиснутих по одній матриці. При цьому Новгород-Сіверська ікона у найгіршому стані з усієї «серії» та має численні пошкодження: частково втрачений верхній правий кут її рами, втрати на монограмах з обох боків від образу, численні пошкодження образу Богоматері та Христа-немовляти [16, с. 212].

Іконографічний тип цієї ікони різні автори визначають по-різному. Найчастіше, слідом за Г. Логвином, про неї пишуть як про «Богоматір Знамєння» [12, с. 81–82], натомість за А. Адругом – це «Богоматір з дитиною» [1, с. 87]. А. Колупаєва вважає, що іконогра-

*Іл. 2. Фрагмент керамічної ікони
«Богоматір з Немовлям».*

*Башта центрального в'їзду
Спасо-Преображенського
монастиря. Новгород-Сіверський.
XVII–XVIII ст.*

фічний тип цієї ікони варто визначати як «Богородиця Нікопєя» [9, с. 842].

Розглядаючи це питання, варто зазначити, що типовою ознакою зображення «Богоматері Знамення» є підняті у жесті заступництва руки Богородиці. Традиційно на рівні грудей Богородиці зображували медальйон з образом Христа Емануїла [2, с. 64]. Натомість, на іконі зі Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському (як і на аналогічних чернігівських рельєфах), Богородиця тримає Немовля-Христа, який сидить у неї на колінах, обома руками. Можна припустити, що ці керамічні ікони можуть належати до іншого типу зображення – «Свенської (Печерської) Богоматері», який є одним із варіантів іконографічного типу «Панахранта».

Більшість пам'яток, які належали до іконографічного типу «Панахранта», виконували, у першу чергу, декоративну функцію, а потім вже і молитовну. Головним акцентом тут є урочисте зображення Богоматері з Немовлям-Христом на руках, з обох боків від яких стоять архангели, апостоли або святі. Цей тип мав безліч списків, які здебільшого мали місцеві назви [10, с. 326].

Відомо, що у XVII–XVIII ст. ікона «Свенської Богоматері» була однією з найбільш шанованих на Чернігово-Сіверщині. Натоді вона знаходилась в Успенському монастирі на річці Свені, за яким і отримала свою назву. У 1925 р. ікона була вивезена зі Свенського монастиря, з 1930 р. і до сьогодні зберігається в Третьяковській галереї в Москві [7, с. 66–67].

На Свенській іконі зображено Богоматір, що сидить на високому троні і тримає перед собою благословляючого Христа. Фігура Богоматері вкорочена (так передається ракурс, обумовлений висотою трону, на якому вона сидить) [3, с. 76–77]. З обох боків від Богоматері зображені засновники Печерського монастиря – преподобний Феодосій (зліва) та преподобний

Антоній (справа). Обидва тримають у руках сувої з написами [11, с. 45].

На керамічному рельєфі з Новгород-Сіверського зображення Богородиці є фактично відтворенням її постаті на Свенській іконі. Утім відтворено тільки поясне зображення сидячої Богородиці з Немовлям-Христом на руках. Невідомо, чому автор обрав саме такий розмір (ракурс) зображення, однак спорідненість впадає у вічі.

Таким чином, можна дійти висновку, що при виготовленні серії керамічних ікон Чернігівщини із зображенням Богородиці (у тому числі – Новгород-Сіверських) за зразок могли взяти Свенську (Печерську) ікону Богоматері.

Як можна встановити, ікони виготовлялися за тією ж технологією, що і кахлі з рельєфним декором: їхня лицьова частина відтискалася за допомогою форми-матриці [15, с. 99]. За припущенням І. Ігнатенка, дерев'яні різьблені форми для цих керамічних рельєфів виконали гравери-спеціалісти по дереворитах з Чернігівської друкарні [12, с. 82; 8, с. 57; 14, с. 185–186].

Г. Логвин вважав, що Новгород-Сіверські та Чернігівські керамічні ікони були виготовлені у двох цих містах з різницею в декілька років [12, с. 82]. Натомість В. Мезенцев стверджував, що всі ці ікони виготовили чернігівські майстри за правління Івана Мазепи [14, с. 182–183]. Напевно, для вирішення цього питання важливе значення має той факт, що всі відомі керамічні ікони Чернігівщини є частиною архітектурного декору культових споруд. Вони розміщувались у спеціально влаштованих нішах та кріпилися за допомогою спеціальних залізних гаків (до наших днів збереглася одна ікона з таким кріпленням на дзвіниці Чернігівського колегіуму) [5, с. 311]. Можна припустити, що використання керамічних сакральних рельєфів в архітектурному декорі було частиною задуму зод-

чих. Таким чином, дата виготовлення ікон повинна відповідати даті будівництва споруди, яку вона прикрашала. У випадку з Новгородом-Сіверським, спорудження стін вежі монастиря датується 1670-ми роками [13], а, отже, приблизно цим часом варто датувати і керамічні ікони.

На думку В. Мезенцева, керамічні ікони Чернігівщини були створені під впливом реалістичної гуманістичної західноєвропейської скульптури Нового часу. Він вважає, що такі теракотові рельєфи були обрані для декору інтер'єрів та екстер'єрів храмів Чернігівщини за зразком керамічних, кам'яних та дерев'яних скульптур, які прикрашали європейські храми доби Ренесансу та Бароко. Подібні рельєфи зазвичай розміщували в спеціальних нішах. Цю традицію, на думку дослідника, перейняли і чернігівські майстри [14, с. 185]. Думку щодо європейської традиції керамічних ікон Чернігівщини підтримують також І. Ігнатенко [8, с. 56–57] та А. Колупаєва [9, с. 841], однак не надають розгорнутого її обґрунтування. Можна лише припустити, що під «західноєвропейським впливом» згадані дослідники мають на увазі деяку схожість зображень Богоматері з Немовлям-Христом на руках та скульптур Богоматері (діви Марії), які прикрашають католицькі храми у Західній Європі. Однак відмінність цих зображень полягає у загальному стилі західноєвропейської скульптури епохи бароко. Там вона напружена, динамічна та урочиста, натомість лики Богородиці та Христа на іконі «Богоматір з Немовлям» зі Спасо-Преображенського монастиря в Новгород-Сіверському (як і на рельєфах Чернігова) виражають спокій, їх відзначає стриманість ліній та витонченість. Ці риси є більш притаманними для візантійського (православного) мистецтва.

На користь приналежності стилю керамічної ікони «Богоматір з Немовлям» до візантійської традиції, свідчить те, що вона виконана зі збереженням усіх православних (візантійських)

канонів іконопису (надписання, німб, зворотна перспектива тощо). Також не можна оминати увагою і те, що традиція оздоблення фасадів храмів керамічними рельєфами бере свій початок саме з Візантії, де такі рельєфи слугували своєрідними апотропеями [6, с. 200]. Лише згодом ця традиція набула розвитку в Західній Європі.

Отже, можна з впевненістю стверджувати, що керамічні ікони з башт Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському є зразком візантійської, а не західної традицій.

Джерела та література

1. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. 223 с.
2. Алексеев С. Чудотворные иконы Божией матери. Санкт-Петербург: СВЕТЪ, 2015. 159 с.
3. Антонова В.И., Мнева Н.Е. Каталог древнерусской живописи XI – начала XVIII вв. Опыт историко-художественной классификации. В 2-х томах. Москва: Искусство, 1963. Т. I, № 12, 624 с.
4. Гукова С. Знаки приснодевства Богоматери [Електронний ресурс]. URL: https://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=ru&book_id=74
5. Дядечко О. Керамічні ікони Чернігівщини XVII–XVIII ст. *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії*: Матеріали Дев'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті київського Митрополита Євгенія (Болховітінова). Київ, 2021. С. 307–311
6. Етингоф О. Рельефная декорация церковных фасадов византийского мира. *Искусство Евразии*. Барнаул, 2018. №2 (9). С. 199–211.
7. Живопись домонгольской Руси / сост. Каринина О.А. Москва: Советский художник, 1974. 128 с.
8. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII–XVIII ст. (Проблеми історії і реставрації). *Міжнародна науково-практична конференція «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми і шляхи вирішення»*. Київ, 1998. С. 56–57.
9. Колупаєва А. Церковно-обрядові атрибути з глини. *Церковне мистецтво України* (у 3 томах). Харків: НАН України, Ін-т народознавства, 2019. Т. 3. С. 827–868.

10. Кондаков Н.П. Иконография Богоматери в 2-х томах. Петроград: Типография императорской Академии наук, 1915. Т. 2. 452 с
11. Лазарев В.Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. Москва: Искусство, 2000. 540 с.
12. Логвин Г.М. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. Москва: Искусство, 1980. 285 с.
13. Лук'янченко В. 1996 р. Наукові дослідження та реставрація обонних споруд Спасо-Преображенського монастиря [Електронний ресурс]. https://www.pslava.info/Novgorod-SiverskyjM_MonSvSpasa_1996NaikovDoslidzhennjaTaRestav,255954.html
14. Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи у Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2012. Вип. 5. С. 176–188
15. Мироненко Л.В. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.: дисер... канд. іст. наук 07.00.04. Київ, 2017. 382 с.
16. Травкина О., Левченко О., Степанова О. Черниговский Коллегиум. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 237 [2] с.
17. Украина, Черниговская область, Новгород-Северский. Спасо-Преображенский монастырь [Електронний ресурс] URL: <https://sobory.ru/photo/197864>
18. Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському Чернігівської області у 2004 р. Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій: 2004/197.

УДК 94(477.51-21)«1654/1663»

Сергій Токарєв

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА СОТНЯ У СКЛАДІ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ (1654–1663 рр.)

У статті розглядається період перебування Новгород-Сіверської сотні у складі Ніжинського полку під час Української національної революції середини XVII ст. Розглянуто мережу населених пунктів, соціальну структуру населення та персональний склад козацької старшини.

Ключові слова: Українська козацька держава, Ніжинський полк, Новгород-Сіверська сотня.

Новгород-Сіверський відіграв важливу роль у суспільно-політичному житті України за доби середньовіччя та ранньомодерного часу як один з провідних політичних та адміністративних центрів Чернігово-Сіверщини. Колишнє стольне місто Новгород-Сіверського князівства за польського панування стало адміністративним центром однойменного повіту Чернігівського воєводства [9, с. 142], а під час Української національної революції середини XVII ст. – важливим осередком державотворчого процесу. Проте початковий етап становлення військово-територіальної організації Війська Запорозького на Новгород-Сіверщині в середині XVII ст. досі не був об'єктом спеціального дослідження.

Вже на початку визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького вони охопили територію Сіверщини. Одразу ж після перемоги козацького війська під Жовтими Водами у травні 1648 р. загони повстанців з'явилися на лівому березі Дніпра. Козацьке військо поповнилося за рахунок місцевого населення. Після нетривалого опору близько 10 червня 1648 р. Новгород-

Сіверський був узятий повстанцями, які «в Новгородке попов и шляхту всех побили и посекали». Проте остаточно територія Сіверщини була звільнена лише на початку 1654 р. внаслідок військових дій козацького війська під проводом ніжинського полковника І. Золотаренка [10, с. 97; 11, с. 4 – 5, 7, 10 – 11].

Ймовірно, на початковому етапі визвольних змагань Новгород-Сіверщина увійшла до складу Борзенського полку, на чолі якого у 1649 р. перебував М. Небаба. До квітня 1649 р. належить перша писемна згадка про існування Новгород-Сіверської сотні, на чолі якої перебував сотник Василь Андрійович. Проте в Реєстрі Війська Запорозького, укладеному за умовами Зборівської угоди 1649 р., відсутня згадка про Новгород-Сіверську сотню, що, на думку В. Заруби, дозволяє припустити, що Новгород-Сіверщина натоді взагалі перебувала поза юрисдикцією Української козацької держави [7, с. 176].

Після загибелі М. Небаби влітку 1651 р. на Литовському фронті Чернігівський полк втратив більшу частину свого персонального складу. Натомість зросло військово-політичне значення Ніжинського полку, на чолі якого перебував родич гетьмана Б. Хмельницького І. Золотаренко, котрий у деяких джерелах підписувався як полковник Ніжинський «и всего Севера». Вочевидь, у проміжку між 1651 і 1653 рр. Новгород-Сіверщина увійшла до складу Ніжинського полку. Проте оскільки Сіверщина була географічно віддалена від адміністративного центру полку в Ніжині [11, с. 11–12], для оптимізації управління такою значною територією у 1653 р. був утворений Новгород-Сіверський полк на чолі з Юхимом Коробкою, котрий мав суто військовий характер [6, с. 18; 14, с. 349]. За іншою точкою зору, висловленою А. Лаєвським, Ю. Коробка був наказним полковником, призначеним з Ніжина [10, с. 98]. За даними В. Заруби, до складу Новгород-Сіверського полку входили Воронізька, Глухівська, Коропська, Крелевецька, Новомлинська, полкова Новгородська

і Шептаківська сотні [7, с. 76], однак ця інформація потребує уточнення.

Після укладення Переяславської угоди на початку 1654 р. Новгород-Сіверський полк був ліквідований, а на його території виникли дві Новгород-Сіверські сотні Ніжинського полку [10, с. 98]. Вони займали територію навколо Новгорода-Сіверського по обидва береги Десни, причому більша її частина перебувала на лівому березі [11, с. 195–196], включаючи територію частини сучасного Шосткинського району Сумської області. До складу обох сотень, за даними Присяжних книг 1654 р., входили Новгород-Сіверський, села Бирине, Блистова, Глазове, Горбове, Івот, Комань, Рихлів, Скирта, Смяч, Шептаки. 18 лютого 1654 р. 620 козаків та 305 міщан і посполитих Новгород-Сіверських сотень склали присягу на вірність московському царю Олексію Михайловичу [1, с. 298; 3, с. 537–538; 13, с. 303–315].

Водночас у Новгород-Сіверській сотні розпочалося формування місцевої козацької старшини. На чолі Першої Новгород-Сіверської сотні у 1649 р. перебував Василь Андрійович, у 1654–1660 рр. – Михайло Степанович Горбовецький, у 1661–1662 рр. – Семен Федорович Малиновський, у 1663 р. – Павло Захаревський. Наказними сотниками у 1656 р. призначалися Іван Васильович Бабак, а в 1661 р. – Лаврін Рожинський. Уряд сотенного отамана у 1654 р. посідав Роман Баран, а в 1661–1663 рр. – Іван Чернацький. Посаду сотенного писаря в 1654 р. обіймав Іван Васильович Бабак, осавула – Федір Оникійович, хорунжого – Іван Федорович Воробей. Другу Новгород-Сіверську сотню у 1653 – 1660 рр. очолював покозачений шляхтич Тимофій Куриленко, а в 1660 р. – Василь Ісаєнко. Уряд сотенного писаря у 1654 р. посідав Іван Найденов, осавула – Ничипір Богданович, хорунжого – Яків Андрійович [8, с. 68, 187, 192, 289, 364, 364, 425, 492, 617].

За гетьманування І. Виговського Новгород-Сіверська сотня опинилася в епіцентрі громадянського протистояння, спричи-

неного соціальною політикою гетьмана. Фактичне розгортання громадянської війни уможливило втручання Московської держави у внутрішні справи Гетьманщини. Новгород-Сіверська сотня завдяки географічному положенню на кордоні першою зазнала інтервенції московських військ. Зокрема, восени 1658 р. глухівський сотник П. Уманець розбив під Новгородом-Сіверським загін московських військ [5, с. 259; 12, с. 46]. Військово-політична ситуація на Сіверщині стабілізувалася після ухвалення Переяславських статей 1659 р., підписаних новим гетьманом Ю. Хмельницьким з московський урядом. Зокрема, була підтверджена приналежність Новгород-Сіверського до складу Ніжинського полку, проте до міста був призначений московський воєвода, а в місті був дислокований загін московських стрільців [2, с. 113; 15, с. 121].

Під час перебування Новгород-Сіверської сотні у складі Ніжинського полку відбувалася розбудова оборонних та культових споруд. За даними Присяжних книг 1654 р., сотенне місто складалося з двох частин – укріпленої фортеці і посаду. Новгород-Сіверська фортеця була розташована на підвищеному правому березі Десни. До складу укріплень входили земляний вал і дерев'яний гострокіл. У чотирьох кутах фортеці були облаштовані башти, а до самої фортеці через рів вела брама. Поблизу неї воріт за ровом були влаштовані два окремі остроги оборонного призначення, які з'єднувалися з фортецею мостами. За великим острогом на підвищенні був розташований Спасо-Преображенський монастир, архітектурною домінантою якого був однойменний мурований собор. До Новгород-Сіверської фортеці прилягав посад, оточений з двох боків оборонним ровом, на території якого була збудована дерев'яна Успенська церква.

Спасо-Преображенський монастир натовді був найбільшим землевласником на території Новгород-Сіверської сотні. Йому

належали села Глазове і Горбове, в яких діяли відповідно Миколаївська та Георгіївська церкви. Решта населених пунктів сотні мали статус вільних військових поселень. У с. Шептаках діяла дерев'яна Христоріздвяна церква, у с. Комані – Троїцька, у с. Скитрі – Троїцька, у с. Івоті – Іллінська, у с. Бириному – Георгіївська [4, с. 1013; 13, с. 314–315].

Формування нової військово-територіальної організації Війська Запорозького, зініційоване гетьманом І. Брюховецьким після Чорної ради 1663 р., відбувалося під контролем генерального підскарбія Р. Ракушки-Романовського. Прибувши влітку 1663 р. до Стародуба, він розробив проект адміністративно-територіального поділу Стародубського полку. До його складу увійшли 7 сотень, виокремлених зі складу Ніжинського полку, в тому числі й Новгород-Сіверська [7, с. 176; 10, с. 99]. У складі Стародубського полку Новгород-Сіверська сотня перебувала аж до ліквідації полково-сотенного устрою Української козацької держави наприкінці XVIII ст. [7, с. 176; 11, с. 195].

Отже, пошкодження населення і поширення полково-сотенного устрою на Новгород-Сіверщині відбулися вже на початковому етапі Української національної революції середини XVII ст. Включення Новгород-Сіверської сотні до складу Ніжинського полку було зумовлене політичною кон'юнктурою, а також родинними зв'язками ніжинського полковника І. Золотаренка з Б. Хмельницьким. Під час порівняно нетривалого періоду перебування у складі Ніжинського полку відбулося формування території Новгород-Сіверській сотні, становлення системи управління, будівництво об'єктів оборонного призначення та культових споруд, розпочалося формування козацької старшини. Чергова зміна політичної ситуації після Чорної ради 1663 р. спричинила виділення з нього Стародубського полку, у складі якого Новгород-Сіверська сотня перебувала до ліквідації Української козацької держави.

Джерела і література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург: Типография братьев Пантелеевых, 1878. Т. 10 (дополнение к III тому) (1648 – 1654 гг.). 8; 838; 24 с.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. Москва: Университетская типография, 1858. Ч. 1. 339 с.
3. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х томах. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. Т. 3. 647 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1996. Т. IX. Кн. 2. 776 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1998. Т. X. (1657–1658). 408 с.
6. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотники. Лівобережжя. *Пам'ятки України*. 1990. № 3. С. 18–20.
7. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 380 с.
8. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. 792 с.
9. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
10. Лаєвський А. Передумови утворення Стародубського полку 1648 – 1663 рр. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 97–100.
11. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. Киев: Типография К.Н. Милевского, 1888. Т. 1. Полк Стародубский. 470 с.
12. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. 84 с.
13. Присяжні книги 1654 року: Білоцерківський та Ніжинський полки. Київ: КП «Академія», 2003. 349 с.
14. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.
15. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. 1086 с.

УДК 94(477.51-21) «1648/1781»

Світлана Приход

ШЕПТАКІВСЬКА СОТНЯ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті розглядається створення та розвиток Шептаківської сотні як військово-територіальної одиниці Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, Шептаківська сотня.

Доба Гетьманщини в історії України, яка охоплює 1648–1781 рр., була часом потужного національного відродження і водночас суперечливих і неординарних подій. За адміністративно-територіальним устроєм козацька держава поділялася на полки та сотні. В різний час до її складу входило від 10 до 20 полків. Значний інтерес становить історія Шептаківської сотні, яка перебувала у складі Ніжинського, а потім Стародубського полків. Треба зауважити, що у 1653 р. з Ніжинського полку на деякий час було виокремлено Новгород-Сіверський полк, до складу якого увійшли Шептаківська, Новгородська, Ямпільська, Воронізька, Глухівська, Кролевецька, Коропська, і Новомилинська сотні [2, с.76].

У «Присяжній книзі» 1654 р. Ніжинського полку Шептаківська сотня зазначена як друга Новгородська, на що звернув увагу В. Заруба [2, с. 176]. Хоча, описуючи склад Ніжинського полку за увесь час його існування, він вказує на дві Новгородські й окремо Шептаківську сотні [2, с.79]. То чи була Шептаківська сотня окремою військово-територіальною одиницею чи другою Новгородською? Відомо, що 18 лютого 1654 р. царські представники – стольник Михайло Дмитрієв та піддячий Степан Федоров – прибули до Новгорода-Сіверського для прийняття присяги на вірність царю Олексію Михайловичу. Разом з ними

присягали і козаки «другої сотні Новгородка Северского уезду села Шептаковского». Ймовірно, козаки, міщани та сотник Шептаківської сотні прибули до Новгорода-Сіверського для складання присяги.

У списках зазначені сотник Тимофій Кирилов, писар Іван Найденов, осавул Никифор Богданов, хорунжий Яків Андрієв. Цікаво, що пізніше у списках Шептаківський сотник Тимофій Кирилов згадується двічі : вперше у 1654–1660 рр., як сотник у складі Ніжинського полку, вдруге – у 1679–1680 по 1682 рр. – Стародубського полку. Сотню від батька, вочевидь, прийняв син Ларко Тимофійович (1682–1687 рр). Відомі імена онуків Тимофія – Василь, Семен, Василь і Герасим, сини яких були у Шептаках простими козаками наприкінці XVIII ст. І до сьогодні в селі розповсюджене прізвище Тимошенко, а цілий куток називається Тимошівка. Можливо, вони нащадки першого сотника Тимоша Кирилова (Куриленка).

Другим сотником значиться Василь Ісаєнко (1660–1672 рр. і 1677–1679 рр.). Його також двічі обирали на цю посаду. Відомо, що 12 лютого 1669 р. при підписанні «Глухівських статей» шептаківський сотник Василь Ісаєнко був у складі новгород-сіверської делегації [4]. Він також брав участь у підписанні Конотопських статей 25 травня 1672 р. біля Козацької Діброви.

Загалом за час існування Шептаківської сотні її очолювали 15 сотників. Серед них формувалися цілі династії. Так, у 1709 р. сотником був Шейменко Василь Тимофійович, у 1723 р. – його син Шейменко Нестор Васильович. Найбільш впливовим був рід Маньківських. Карпо Маньківський очолював сотню у 1692–1701 рр. за гетьманування І. Мазепи. На думку фахівців, він походив з польської шляхти, а потім перейшов на службу до І. Мазепи і отримав від нього уряд сотника у селі Шептаки. Згодом цей уряд успадкував його син Іван Карпович, а потім

старший брат Івана Петро. Останнім сотником був Архип Худорба (1779–1782 рр.), з 1769 р. відомий як осавул Новгородської сотні, учасник російсько-турецької війни 1769–1774 рр., історик, лідер Новгород-Сіверського гуртка автономістів, один з ймовірних авторів «Історії Русів».

Дев'ять років Шептаківська сотня перебувала у складі Ніжинського полку. Хоча, як зазначає В. Горобець, дев'ять сотень, утворених на терені Новгород-Сіверського і Стародубського повітів, мали «специфічний статус ... так звані «Сіверські» сотні Ніжинського полку – Стародубська, Топальська, Бобовицька, Дроківська, Мглинська, Почепська, Шептаківська, Новгородська і Погарська» [5, с. 41]. Вони формально входили до складу Ніжинського полку, але підпорядковувалися наказному погарському полковнику, а той, у свою чергу, ніжинському, тобто ці сотні становили автономну частину Ніжинського полку.

У 1663 р., внаслідок адміністративної реформи новообразованого гетьмана І. Брюховецького, з Ніжинського полку був виокремлений Стародубський, до складу якого входили десять сотень (Мглинська, Новгород-Сіверська, Погарська, Полкова, Топальська, Почепська, Шептаківська, Новоміська, Бакланська, друга Стародубська).

Після підписання І. Брюховецьким Московських статей у жовтні 1665 р., які значно обмежували політичні права України, 3 грудня того ж таки року Шептаківська сотня була пожалувана царем Олексієм Михайловичем І. Брюховецькому: «В Стародубском уезде, под Новым городком Северским, сотнею Шептаковскою, селами и деревнями и крестьяны и всякими угоды владеть вечно ему и жене ево и детем со всеми принадлежностями, как к той Шептаковской сотне к селам и деревням изстари надлежит, опричь козацких дворов и земель» [6, с. 48–49]. Населення повинно було забезпечувати продуктами харчування, грошима, реманентом як самого гетьмана, так і його оточення.

Водночас із сотенним правлінням діяло і волосне. Після загибелі І. Брюховецького волость перейшла до категорії рангових і перебувала у підпорядкуванні його наступників.

Під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. козаки на чолі з І. Мазепою брали участь у військових походах об'єднаних сил росіян на чолі з Б. Шереметєвим. У Дніпровському поході в 1695 р. активними учасниками військових баталій були і козаки Шептаківської сотні. Так, 24 березня 1696 р. І. Мазепа разом з полковниками Ніжинського, Стародубського, Прилуцького, Полтавського полків, сотниками, козаками та полоненими татарами вирушили до Петра І. Серед них був і шептаківський сотник Карпо Маньківський. У списках загиблих і поранених під час здобуття фортеці Кизикермен значаться і козаки Шептаківської сотні.

Довіреною особою І.Мазепи і його соратником в роки Північної війни був дозорець Шептаківської волості Іван Бистрицький – людина освічена, яка добре володіла латинською мовою. Гетьман особисто довіряв йому важливі державні та дипломатичні справи. У жовтні 1708 р. І. Мазепа двічі передавав через нього листи шведському королю, в яких пропонував умови майбутнього союзу. З наближенням шведів до Шептаків, І. Бистрицький відправив війта Опоченка до новгород-сіверського сотника з пропозицією не чинити шведам опору: «Ступай в Новгородок-Северский и скажи сотнику: пусть не велит стрелять по шведам, а когда придет московская пехота, пусть велит ее рубить» [7].

За часів І. Мазепи Шептаківська волость була одним з найбільш розвинених регіонів Гетьманщини, адже гетьман надавав важливого значення господарським і торгівельним справам та дбайливо добирав надійних людей – урядників гетьманських рангових маєтностей. Тому саме його родич І. Бистрицький був дозорцем Шептаківської волості, за висло-

вом О. Оглобліна, «довголітній староста Шептаківський». На той час до волості належали 23 села [8, с. 462]. Територіально Шептаківська волость була однією з найбільших у Стародубському полку і основною складовою господарства гетьманського двору. Дозорцями волості за часів Івана Самойловича були Симеон Карпович, Данило Сухомлин та Занковський, за правління Івана Мазепи – крім Івана Бистрицького, Козьма Заруцький, а за Івана Скоропадського – Юрій Новицький, Василь Мовчан [8, с. 467].

Окрім центрального двору в Шептаках, господарство волості знаходилося на найближчих хуторах – Кролевецькому, Узруєвському, Гуменному та Попівській садибі. Значного розвитку в цей час набула промисловість, будівництво, торгівля. На річках зводилися млини, навколо яких виникали слободи та хутори [9].

Так, на р. Ромі за 10 верст від Новгорода-Сіверського був млин Квітницького, там виник хутір (зараз Кролевецька Слобідка). Усього на річці було зведено 5 гребель з млинами.

Гуральництво існувало у кожному козацькому господарстві. Зростання виробництва горілчаної продукції наприкінці XVII – початку XVIII ст. було викликано зростанням попиту на неї.

На території сотні набуло розвитку виробництво поташу (будництва), що засвідчують назви поселень Буда та Будинська слобода. Не останнє місце посідало гутництво – промисел з виробництва скла. Про це свідчать назви сіл, що входили до складу Шептаківської сотні, – Гута Скобичевська, Гутище, Шевченкова Гута, Старогутище.

Там же, у Шептаківській волості, гетьман у 1704 р. «...позволив Василю Скобичевському, гутникове Машевському, на грунтах гетманських, у урочищі межи Погорелцями и Жадовом знайдуючихся, устроити гуту; а построивши, меет он, Скобичевській, перед его, Гетмана, сказатись и учинити з ним, Гетманом, уго-

вор и постановлене: почему мает з той гути на год до шкатули гетманской давати» [9].

Після поразки І. Мазепи Шептаківська сотня перейшла до нового гетьмана Івана Скоропадського. Саме в цей період рангові маєтки частково або повністю переходили у володіння російських урядовців. Зокрема, О. Меншикову в Стародубському полку належали міста Почеп та Ямпіль з волостями.

Після смерті І. Скоропадського частина волості – села Бирине, Рогівка, Пушкарі були передані його дружині А. Скоропадській, а решта, в тому числі, Шептаківський двір, знаходилась у казенному відомстві до 1726 р. Згодом волость була передана в оренду М. Строгановій «для поддержания парусной мануфактуры» [10, с. 215], а в 1727 р. перейшла до О. Меншикова.

Данило Апостол, який став гетьманом у 1727 р. і отримав лише Гадяцький замок, вважав, що цього недостатньо для утримання гетьманського двору, тому почав наполягати на поверненні тих володінь, що належали І. Скоропадському, в тому числі і Шептаківської волості (2698 дворів). Тільки в травні 1730 р. вона була передана йому жалуваною грамотою. Після смерті Д. Апостола волость знову передали до казенного відомства, в якому знаходилась до 1750 р.

За гетьманування К. Розумовського у 1750 р. Шептаківська сотня і волость частково належали йому. Указом від 17 лютого 1760 р. імператриці Єлизавети Петрівни сотня передавалась у вічне володіння К. Розумовському «в селе Шептаках Его сиятельства дворец деревяной к житию годной, огородов в самом селе небольшими шматками в разних местах шесть» [11, с. 238]. Також зазначені орні землі й винокурня, яка виробляла до двох тисяч відер вина на рік. Працював шинок, що знаходився на шляху від Новгорода-Сіверського до Стародуба, де продавали горілку місцевого виробництва. З млина «о двох колесах» Захарченкова на р. Рома дві частини прибутку йшло

також до гетьманського двору. Поряд із селом, по дорозі з Новгорода-Сіверського, знаходився хутір Красовський, де розводили птицю для гетьманського двору. І зараз ця місцевість називається Красовкою. Прибуток від млину, розташованого на р. Смячка на хуторі Узруй, що знаходився у п'яти верстах від Шептаків, також належав гетьману. В самих Шептаках йому належали 174 двори підданих, в них чоловічої статі 679 осіб, жіночої – 612, та 13 хат (робітників), в них чоловічої статі – 37 осіб, жіночої – 39. Вони сплачували повинність як продуктами харчування, збіжжям, так і грошима в залежності від статку [11, с. 238].

У середині XVIII ст. до Шептаківської сотні входило 40 населених пунктів – 32 села, 6 слобід, 2 хутори. У «Генеральному описі Малоросії» 1765–1769 рр. за сотнею записані ще 5 сіл, 7 слобід, 2 хутори [2, с. 219]. Це свідчить про те, що на території сотні з'являлися нові поселення, відповідно, зростало і населення, що впливало на розвиток промисловості та сільського господарства. Цьому сприяло і вигідне розташування села та багатьох поселень Шептаківської сотні на шляху до Стародуба. Як відомо, з Глухова через Новгород-Сіверський та Шептаки пролягав торговий тракт на Стародуб. На той час Стародуб, як полкове місто, було важливим торгівельним центром Гетьманщини. Це давало можливість вести торгівлю з іншими регіонами Лівобережної України. Стародубський полк був найбільшим постачальником на зовнішній ринок пряди, конопляної олії, меду, воску, хутра.

Збереглося зображення печатки Шептаківської сотні 1775 р.: «В основі печатки двоповерхова вежа з прочиненими воротами за якою перехрещено стрілу і меч вістрями додолу, згори шоломова корона, обабіч якої дві восьмипроменеві зірки. Напис по колу «печать сотні шептаковс». Овальної форми, розмір 28 x 24 мм» [12, с. 1].

У період Гетьманщини в селі було збудовано дві церкви: Михайлівську і Різдва Христового. На початку 30-х рр. ХХ ст. відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко обстежив обидва храми. Храм Архистратига Михаїла зводився коштом козацької громади, точної дати побудови не встановлено.

Храм Різдва Христового був збудований і освячений у 1774 р. за наказом гетьмана Кирила Розумовського на місці старої церкви. Храм зведений з соснових брусів на кам'яному фундаменті з трьома престолами. Знаходився у центральній частині села на пагорбі поряд із садибою К. Розумовського. Храм Різдва, за словами священника Домницького, існував в Шептаках ймовірно, з 1640 р., а можливо, і раніше. На дзвіниці було встановлено дзвін з написом «...усердием прихожан и старанием шептаковского священника Стефана Максимова Полторацкого, весу 81 пуд и 18 фунтов отлит в Москве на заводе Богданова» [10, с. 46 – 47]. Загальна кількість прихожан у 1770 р. складала 2700 чоловік. в тому числі 532 козаки. За словами С. Таранушенка, «в принципі побудови плану, і в архітектурних формах обидві шептаківські церкви мають спільні риси» [13, с. 508].

Таким чином, Шептаківська сотня відігравала значну роль в політичному та економічному житті Гетьманщини. Одночасно з сотнею існувала Шептаківська волость, яка належала до рангових маєтностей і знаходилася у володінні гетьманів Лівобережної України.

Джерела та література

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Т. 6.
2. Заруба В. М. Адміністративно територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782р.р. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2007. 379 с.

3. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упорядники Юрій Мищик (Київ) та Марина Кравець (Торонто). Київ: 2003. 315с.
4. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Киев, 1851. Т. II. С. 180–222.
5. Горобець В. Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 448с.
6. Маркевич Н. История Малороссии : [в 5 т.]. Москва : Типография Августа Семена, 1842–1843. Т. 4.
7. Костомарова Н.И. Исторические монографии и исследования. СПб, 1960. Кн. 6. Т. 15–16.
8. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII – перша третина XVIII). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2014. Вип. 18. с. 460–474.
9. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. 464 с. Режим доступу <http://litopys.org.ua/coss3/ohl09.htm>
10. Лазаревский О. Описание старой Малороссии. Полк Стародубский. 2-е издание. Белые Берега: Десяточка, 2008. 559 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. Ф 57. Оп.1. Спр. 125. Арк. 238
12. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. Ф. 64. Оп.1. Спр. 1113. Арк.1.
13. Таранушенко С. А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України /упоряд., прим. О. О. Савчука. 2-е вид. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 896 с. ; 1033 іл.

УДК 908(477.51) Баранович/Ігнатович

Олена Бунак

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ ТА ДЕМ'ЯН ІГНАТОВИЧ

Стаття присвячена взаємовідносинам Чернігівського єпископа Лазаря Барановича та гетьмана України Дем'яна Ігнатовича.

Ключові слова: Чернігівський єпископ Лазар Баранович, гетьман Дем'ян Ігнатович, Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир.

Серед відомих постатей другої половини XVII ст. особливе місце належить видатному політичному та релігійному діячу Лазарю Барановичу. У березні 1657 р. він був висвячений Чернігівським єпископом, але зайняти кафедру відразу не зміг, бо був ще живий його попередник Зосима Прокопович. Тому у травні 1657 р. він оселився у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі й залишався тут до 1672 р. [1, с.8].

Л.Баранович розгорнув у Новгороді-Сіверському активну політичну, культурно-просвітницьку та літературну діяльність, заснував слов'яно-латинську школу і друкарню. Збереглась його велика епістолярна спадщина – кілька сотень листів. Серед його адресатів були гетьмани, царі, впливові політичні та релігійні діячі. Разом з тим він приділяв багато уваги господарським справам та будівництву.

17 грудня 1668 р. у Новгороді-Сіверському зібралася старшинська рада. Саме Л. Баранович запропонував обрати новим гетьманом Д. Ігнатовича, і присутні підтримали його. До речі, Д. Ігнатович у листах до князя Г. Ромодановського наполягав на проведення козацької ради в Новгороді-Сіверському: «Да иже бы той раде быти в Новгородку-Северском, а не в Батурине,

а для того, что так вашей милости и его милости столнику и полковнику Артемону Сергеевичу Матвееву ближе с ратными людьми итить из Севска, и не так пустыня, и для коней корм лучший, а неже в Глухове был бы; а другое что и ... архиепископу нельзе по иных местех волочиться для поговору посторонних лиц» (йдеться про Лазаря Барановича) [4, с. 68]. Л. Баранович також відписував Г. Ромодановському про небажання кудись їхати: «Жесток путь через Десну устрашает меня немощного; но Божие дело царственное и мирное нудит меня, во име Господне пойду, любя Бога» [5].

Вибори гетьмана були призначені у Глухові. Сюди на початку березня 1669 р. з'їхалися представники козацької старшини Лівобережжя і російські дипломати. Були тут і новгород-сіверський сотник Захарій Степанович та міщани – вїт Никифор Пожарський, писар Трофим Якимов, Олексій Карач, Давид Мишковець. Чекали лише Лазаря Барановича, бо без нього рада не могла відбутися – як місцєблюститєль митрополичого престолу він мав благословити новообраного гетьмана та освятити його регалії. Архієпископ приїхав 3 березня, і в цей же день відбулася рада, на якій Дем'ян Ігнатович був обраний гетьманом Лівобережної України і підписав доволі вигідні договірні статті. Сучасник тих подій так писав про Глухівську раду: «Дем'яна Многогрішного Москва в Глухові третей неділі посту великого гетманом учинила. И той обрал собі житие в Батурині гетманськое; и по нём и иншие гетманы там живут» [4, с. 69]. Після обрання гетьманом Лівобережжя Д. Ігнатовича активізувалася політична діяльність Л. Барановича – новий гетьман спілкувався з Москвою тільки за його посередництва.

Чернігівський єпископ всіляко сприяв встановленню миру в Україні: «Единство от Бога, а разделение от злаго духа», – писав він у вересні 1669 р. Політичний ідеал Л. Барановича полягав у єднанні українців під владою московського царя, але разом з

тим він відстоював ідею політичної автономії, виступав за збереження козацьких вольностей і виведення царських воєвод з України. Поспіхом він надсилає листа до Д. Ігнатовича, в якому просить не тримати в серці злоби, не проливати християнської крові, відвернутися від бусурман та покоритися царю. Наприкінці вересня 1668 р. Д. Ігнатович заявив письмово про готовність підкоритися Москві, але при збереженні козацьких вольностей, а при цьому виказав бажання, щоб царські ратні люди були виведені з українських міст. У 1669 р. Л. Баранович умовив гетьмана Д. Ігнатовича послати до Москви посольство щодо прийняття України в підданство. У свою чергу, Л. Баранович послідовно відстоював вимоги, висунуті перед царським урядом Д. Ігнатовичем.

На Глухівській раді Д. Ігнатович та Л. Баранович продовжували наполягати на виведенні з України воєвод та ратних людей. У Л. Барановича були особисті причини для невдоволення воєводами. Так, архієпископ у листах до Інокентія Гізеля скаржився на князя Щербатова, який вдерся в монастир, вчинив погром, забив кількох монахів, шукаючи єпископа, що втік городами [1, с.17]. Про це Л. Баранович пізніше згадав у одному зі своїх віршів:

*«Тих обідрали, тих повбивали,
Тих полонили. Ми ж, що вціліли,
Хвалимо Бога, що смерть нас строга
Тільки злякала, а не спіткала».*

Л. Баранович виклопотав для Д. Ігнатовича благословенну грамоту від константинопольського патріарха Мефодія. (Це той прикрий випадок, коли впливовий старшина Роман Ракушка хитрістю виклопотав у патріарха анафему на Сіверського гетьмана, який почав хворіти).

У березні 1672 р. на Лівобережній Україні проти Д. Ігнатовича була організована змова. Старшина, незадоволена його внут-

рішньою політикою, обвинуватила гетьмана в зраді. Лазар Баранович писав царю, що не знав про недобрі наміри Сіверського гетьмана. Після падіння Д. Ігнатовича позиції Лазаря Барановича похитнулися. На історичну сцену зійшли нові, незалежні від чернігівського архієпископа люди, особисто нічим з ним не пов'язані.

Треба віддати належне Лазарю Барановичу за те, що в часи Руїни він докладав зусиль для примирення. Завдяки рішучим та енергійним діям Лазаря Барановича Москва змушена була піти на значні поступки. Він писав:

*«Та ознака в Україні, що земля її в руїні
Так, як на човен хвилі налітають,
На Україну лиха нападають.
Ні, іще гірше! Човен воду крає,
А Україна в крові потонає.
Пане, водою правиш і вітрами,
Хай же затихне буря ця над нами!»* [1, с. 207].

Джерела та література

1. Чернігівські Афіни / Передм. упоряд. тексту матеріалу, коментарі до нього А. Макарова. Київ: Мистецтво, 2002. С. 288.
2. Михайленко В. Дем'ян Многогрішний – гетьман Сіверщини. Мена.: ТОВ «Домінант», 2011. С.62.
3. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський. Чернігів.: Сіверянська думка, 1999. С.147.
4. Сумцов Н.Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Харьков: Типография М.Ф.Зильберга, 1885. Вып. I. Л.Баранович.
5. Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл-О. С. 728.

УДК 94(477):598.23

Юрій Коваленко

ДО ПИТАННЯ ПРО МІСЦЕ ПІДПИСАННЯ «ГЛУХІВСЬКИХ СТАТЕЙ» 1669 р.

У статті здійснено спробу встановлення місця, де відбулося підписання «Глухівських статей» 1669 р. та затвердження на гетьманстві Дем'яна Ігнатовича. Гіпотеза базується на писемних, картографічних та археологічних джерелах.

Ключові слова: Глухів, історична топографія, «Глухівські статі», соборна церква, фортеця, архітектурний ансамбль, планіграфічний метод.

Серед історичних подій, що відбувалися в Україні у другій половині XVII ст., однією зі знакових було укладання 6 березня 1669 р. так званих «Глухівських статей» – договору між урядом Московського царства і гетьманом Дем'яном Ігнатовичем.

У контексті своїх досліджень цієї проблеми торкалися історики XIX – початку XX ст., зокрема М. Костомаров, С. Соловйов, М. Грушевський. Сучасні історики також не оминають обставини підписання у 1669 р. «Глухівських статей», звертаючи при цьому особливу увагу на постать Д. Ігнатовича (В. Борисенко, В. Белашов, Ю. Шемшученко, В. Горобець, В. Крушинський, Ю. Блажко та ін.).

Значний інтерес становить питання, де саме проходила церемонія підписання цієї угоди. Аналізуючи документи, присвячені укладанню договору та затвердженню на гетьманство Д. Ігнатовича, а також картографічні матеріали, ми спробували відтворити історичну топографію центральної частини Глухова другої половини XVII ст. і встановити точне місце, де відбувалася зазначена подія.

У своїй праці «Руїна» М. Костомаров зазначив, що московські послы на чолі з князем Г. Ромодановським прибули до Глухова 1 березня 1669 р. Д. Ігнатович зустрів їх за три-чотири версти до міста. Імовірно, ця зустріч відбулася у Есмані – першому українському селі після кордону з Росією. На в'їзді до Глухова їх зустрічали протопіп соборної церкви із духовенством та міщанами. Це місце знаходиться у районі перетину сучасних вулиць Києво-Московської та площі Рудченка, де на той час стояла Московська фортечна брама.

Договір, запропонований козацькою старшиною, кілька днів обговорювався з російськими послами і був підписаний вранці 6 березня. Після його підписання біля соборної церкви відбулася церемонія офіційного вступу Дем'яна Ігнатовича на геть-

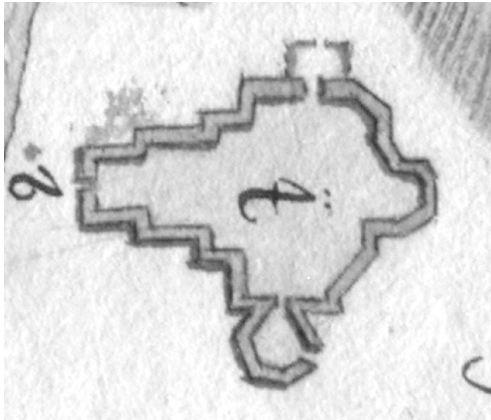

Рис. 1. План кам'яної Михайлівської церкви (з кресленика Глухівської фортеці, виконаного полковником Д. Дебоскетом 1746 р.)

манський уряд, а потім у храмі присутні склали присягу на вірність московському цареві.

Де ж саме, з точки зору історичної топографії, відбулася ця подія? Історики, які досліджували проблему підписання «Глухівських статей», у своїх роботах зазначають, що церемонія проходила на площі біля соборної церкви. Це стверджує В. Белашов [1, с. 21], посилаючись

на роботу С. Соловйова [2], так вважає і Ю. Блажко [3, с. 155]. Яка ж із глухівських церков на той час виконувала роль соборної і про яку площу йдеться?

У 1654 р. московська влада здійснила ревізію українських фортець, і у першому відомому описі Глухова наведені відомості про єдину дерев'яну церкву: «...В том земленом городе поставлена церковь древеная во имя архангела Михаила... у тое церкви служащей поп Григорей...» [4, с. 829]. Певний час вона виконувала роль соборної, про що свідчить запис 1654 р.: «Да февраля в 15 день, из того местечка Кролевца приехали ж Нежинского полку в город Глухов, и в том городе Глухове сотника и писаря и ясаула и атоманов и козаков и мещан и всяких чинов людей того города и уезду к вере привели в том же городе Глухове, в соборные церкви, при соборном священнике Григорье» [4, с. 828]. Картографічні матеріали із зображенням дерев'яної Михайлівської церкви невідомі, але згідно з планами Глухова, укладеними у 1724 р. кондуктором Валленом, у 1746 р. інженером-прапорщиком Іваном Лукомським, квартирмейстером Магнусом фон Рене та копією плану 1778 р. у північно-західній частині фортеці, неподалік Михайлівської брами, на мисоподібному виступі стояла мурована Михайлівська церква, яку збудували на місці старої дерев'яної. Відомо що у 1685 р. Глухівський замок постраждав від пожежі [5, с. 353], відтак не виключено, що дерев'яна церква, яка знаходилася на території фортеці, згоріла саме тоді. У 1692 р. стародубський полковник Михайло Миклашевський уклав контракт з майстром Матвієм Єфимовим на побудову нової кам'яної церкви [6, с. 44]. Отже місце, де стояла дерев'яна Михайлівська церква, вірогідно, співпадає з місцем розташуванням мурованого храму.

Судячи з наявних планів XVIII ст., площі біля Михайлівської церкви не існувало. Центральний міський майдан із соборною церквою на ньому з'явився у Глухові тільки після 1695 р., коли за контрактом, укладеним між священником Максимом Софоновичем та майстром Матвієм Єфимовим, у центрі Глухівської фортеці у 1693–1695 рр. була споруджена мурована Миколаїв-

ська церква [5, с. 353]. Саме вона на довгі роки стане соборною, головною церквою Гетьманщини. Тут у глухівському середмісті навколо соборної Миколаївської церкви сформувався архітектурний ансамбль з великою центральною площею, мурованими Троїцьким, Анастасіївським, дерев'яними Варваринським та Іллінським храмами, а також дівочим монастирем з величним Успенським собором і трапезною церквою Різдва Христового. Усі ці перетворення відбулися вже наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

Рис. 2. Локації залишків Михайлівської церкви та церковного цвинтаря

Як було сказано вище, Михайлівська церква знаходилася у північно-західному куті Глухівської фортеці. М. Костомаров, описуючи події березня 1669 р., зазначив, що боярин Г. Ромодановський наказав улаштувати перед соборною церквою «просторное место, поставити на аналое чудотворный Спасов образ и положить на столе булаву и знамя». Отже, площі як

такої не існувало, і місце перед храмом належало спеціально підготувати.

Судячи з наявних креслеників, вхід до мурованого Михайлівського храму знаходився на краю фортеці, перед яким, виходячи із рельєфу місцевості, навіть невеликого майданчика бути не могло. За вівтарною частиною храму знаходився яр. Це відзначено на планах, його залишки проглядаються на місцевості ще й зараз. Яр був і з північного боку церкви. Отже, найбільш вірогідним місцем проведення церемонії підписання «Глухівських статей» був майданчик, улаштований біля південної стіни храму. Зараз ця ділянка у вигляді багаторівневого майданчика частково зайнята приватною забудовою і городами. Прямо по ній проходить Михайлівський провулок.

Рис. 3. Реконструкція планувальної композиції північно-західної частини Глухівської фортеці XVII–XVIII ст.

Сучасні археологічні дослідження території, де у 1669 р. були підписані «Глухівські статті», дали змогу виявити залишки давнього церковного цвинтаря, більшість поховань якого знаходиться у південній частині майданчика. Дослідження, що обмежилися локалізацією цвинтаря, не дозволили виявити підмурки Михайлівської церкви, яка стояла на північ від цвинтаря (Рис. 2). Застосувавши планіграфічний метод, а також метод «польового дослідження» К. Лінча, ми здійснили реконструкцію планувальної композиції північно-західної частини Глухівської фортеці XVII–XVIII ст. (Рис. 3).

Таким чином, можна зробити висновок, що місцина, де відбувалися події, пов'язані з підписанням «Глухівських статей» та затвердженням на гетьманство Д. Ігнатовича, знаходиться між сучасними вулицями Валовою та Києво-Московською на розі провулка Михайлівського (Рис. 4).

Рис. 4. Фрагмент супутникової мапи Глухова з нанесеною локацією майданчика, де відбулося підписання «Глухівських статей» та затвердження на гетьманство Д. Ігнатовича

Джерела та література

1. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. Глухів, 1996. 145 с.
2. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 6: История России с древнейших времен. Т. 11–12. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://militera.lib.ru/common/solovyev1/index.html>
3. Блажко Ю.А. До історії обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного (1669-1672 рр.). *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2012. Вип. 5. С. 153–156.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. X. (Доп. К III Т.). СПб, 1878. 838 с.
5. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ, 2005. 586 с.
6. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків, 2014. 864 с.

УДК 94(477.51) «1648-1781»

Ніна Авдієнко

НОВГОРОД-СІВЕРЩИНА ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті висвітлено події, які відбувалися на Новгород-Сіверщині за доби Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверщина, Гетьманщина, полк, сотня

Після звільнення у 1648 р. Новгород-Сіверський став центром сотні Ніжинського полку, на території якої знаходилися 57 сіл і 44 хутори [1, с. 69]. Відомі прізвища 14 сотників: Горовец Михайло Степанович (1654–1656), Степанович Захарій (1669–1677), Черняй Василь – (1675), Корноух Костянтин Мартинович (1680–1681), Стягайло Іван (1687, 1692), Пушкаренко Давид Трохимович (1690–1691), Жоравко Лук'ян Іванович (1698–1709), Березовський Семен (1710–1712), Кутневський Данило Герасимович (1712–1715), Лисовський Федір (1715–1721), Галецький Семен Якович (1722–1723), Христичевський Василь (1724–1727 та 1735–1738), Судієнко Степан Іванович (1739–1762), Рачинський Андрій Андрійович (1763–1780) [2, с. 229]. Сотенне правління розташовувалося через дорогу від головного храму міста – Успенського собору в орендованому будинку [1, с. 71], а поруч був розташований будинок сотника. До сьогодні збереглися підвал і цокольна частина кам'яниці 1670–1680 рр. – залишки сотенного правління або будинку сотника. Між цими будинками і собором знаходився майдан, на якому відбувалися збори мешканців [3, с. 329]

На початку 1653 р. Новгород-Сіверський став полковим центром. До його складу ввійшло вісім сотень Ніжинського полку – Шептаківська, Новгородська, Ямпільська, Воронізька, Глухівська, Кролевецька, Коропська, Новомлинська. Очолив полк

Яхно (Яків, Юхим) Коробка [5, с. 66–67]. В «Історії русів» згадується полковник Яків Коровка, в розпорядженні якого у 1650 р. було 1200 реєстрових козаків [6, с. 149]. Після Переяславської ради, яка відбулася 8 січня 1654 р., мешканці міста були приведені до присяги московському цареві Олексію Михайловичу, для чого сюди прибули представники російського посольства. Усього присягнуло 966 осіб, з них 2 писарі, 2 осавули, 2 хорунжі, 27 отамани, 6 старост, 620 козаків і 305 міщан [4, с. 537–538]. Невдовзі Новгород-Сіверський полк був ліквідований, а сотні знову увійшли до складу Ніжинського полку. У 1663 р. з Ніжинського полку був виділений полк Стародубський, до складу якого увійшла і Новгород-Сіверська сотня. У 1656 р. було відновлено магдебургське право, яке, за Д.Бантишем-Каменським, було надане місту поляками ще в 1620 р. [7, с. 111], хоча О. Лазаревський цей факт піддає сумніву [2, с. 243–244]. Свою думку щодо цього висловив і М. Рклицький, який вважав, що воно було «мертвим актом» [8, с. 7]. М. Рклицький навів прізвища шістьох війтів: Прохор Якимович (1656), Никифор Пожарський (1672), Семен Даморка (1692), Іван Захаревич (1710), Степан Биковський (1721), Опанас Томиловський (1752) [8, с.13]. С. Воїнов навів прізвища ще кількох війтів – Погорілий, Карась, Степан Андрєєв (1725), Іван Даморка (1729–1730), Іван Томиловський (1780) [1, с. 70]. До повноважень належали фінансові, господарські, поліцейські, судові, адміністративні справи, забезпечення продовольством війська. Щоб мати кошти на ці витрати, місту в різні часи підпорядковувалися села Риків, Комань, Дробишів, Араповичі, Юхнів, Домотканів, Леньків, Лісконоги, Пирогівка, Очкин, Зноб, Хильячичі та інші. У 1752 р. магдебургське право місту було підтверджене гетьманом К. Розумовським, який під час свого перебування в місті «квартиру имел под монастырем в саду подле Благовещения... Граждане новгородские подносили Его Сиятельству прошение и атестат полковой стародубовской канцелярии о удостоении в Новгородку магистрата. По котрому

атестату и на прошение ее Сиятельства графини матушки гетманской того ж года ноебря пожалованы граждане в бытность в Новгородку магистрата против малороссийских полков магистратов, в чем и высокоповелительным универсалом гетманским снабден» [9, с. 89–93].

У 1767 р. магістрат розміщувався в одному будинку з сотенною канцелярією, а в 1780 р. сотенне правління «о трех избах» и магістрат «о трех избах» вже знаходилися в передмісті [10, с. 2].

Крім Новгород-Сіверської сотні у регіоні за часів Гетьманщини існувала Шептаківська сотня, яка виникла одночасно з Новгород-Сіверською. В середині XVIII ст. крім Шептаків до її складу входили 40 сіл і слобід. За «Генеральним описом Малоросії» 1765–1769 років до неї додалися ще 13 населених пункти [12]. Відомі прізвища десяти сотників: Тимофій Кирилов (1654), Василь Ісаєнко (1660–1667), Тимох (близько 1680), Ларько Тимофійович (1687), Карп (Казимір) Манковський (1692–1701), Василь Тимофійович Шейн або Шейменко (1710–1720), Нестер Васильович (1723), Іван Карпович Манковський (1728–1744), Петро Манковський (1760), Архип Худорба (1779–1782) [2, с. 217].

Шептаківська волость, у різний час належала гетьманам І. Брюховецькому, І. Самойловичу, І. Мазепі, І. Скоропадському, К. Розумовському [2, с. 214–215]. У 1774 р. коштом К. Розумовського у Шептаках була збудована дерев'яна церква Різдва Христового.

З Новгород-Сіверщиною була пов'язана діяльність кількох гетьманів. У 1664 р. під Новгородом-Сіверським гетьман І. Брюховецький за підтримки російських загонів розбив польське військо короля Яна Казимира, який намагався підкорити Лівобережжя. Долю України, її незалежність від Росії спробував вирішити тут під час Північної війни І. Мазепа. Його зустріч з шведським королем Карлом XII відбулася біля села Гірки. Гетьман І. Скоропадський своїми універсалами сприяв будівництву православних храмів. Відомий його універсал про

запровадження особливого податку на будівництво, відомого як «скутная повинность», та повернення сотником Федором Лисовським відібраних у храму комор [13, с.141]. Гетьман Д. Ігнатович був обраний на посаду на раді, яка відбулась у місті в грудні 1668 р.

Джерела та література

1. Воїнов Святослав. Новгород-Сіверський: нариси історії. Чернігів: Сіверянська думка. 1990. 194 с.
2. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии (Материалы для истории заселения, землевладения и управления). Т.І. Полк Стародубский; – изд.2-е. 2006. 560 с.
3. Сбитнев Иван. Новгород-Северский. *Отечественные записки*. 1828. Ч. 35. С. 329
4. Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т.2. 560 с.
5. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648–1782рр. Дніпро, ПП «Ліра ЛТД», 2007. С. 76–77.
6. Історія Русів / Переклад І. Драча. Київ, 1991. С. 149
7. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев: Час, 1993. 566 с.
8. Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. Чернигов: Типография Губернского земства. 1900. 32 с.
9. Бовдира Андрій. «Новгород-Сіверський літопис» – пам'ятка української історіографії другої половини XVIII століття. *Сіверянський літопис*. 2003. №5–6. С. 89–93.
10. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931. С. 2.
11. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2008.С. 208.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3994. Арк. 3; Спр. 4004. Арк. 3
13. Юрченко С.Б. Про датування Успенського собору в Новгороді-Сіверському. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 141–143.

УДК 930: (477)

Галина Філіпова

ВИДІННЯ ОТЦЯ ПОРФИРІЯ: МІСТИЧНИЙ ДОСВІД У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ О. МЕНШИКОВА В ГЕТЬМАНЩИНІ

У січні 1720 р. ієромонах та ізограф Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Порфирій (Потан Матвєєв) повідомив братії, що йому було явлено зловісне видіння у вигляді барокової «конклюдії». Зображена Порфирієм картина, нібито побачена у небі, дуже скоро була розповсюджена у численних мальованих копіях. Тема містичного досвіду новгород-сіверського ієромонаха фігурує у кількох судових справах Таємної канцелярії, адже в народному сприйнятті «конклюдія» Порфирія дуже швидко набула політичного значення і була пов'язана з іменем князя О. Меншикова та його діяльністю на теренах Гетьманщини. У пропонованій статті цей випадок аналізується в контексті поїздки О. Меншикова Гетьманщиною в 1720 р. і вписується до низки судових справ, де його персону так само пов'язували з надприродними силами та чортівнею.

Ключові слова: *отець Порфирій, Новгород-Сіверський, Спасо-Преображенський монастир, князь Олександр Меншиков, Почепська справа, Таємна канцелярія, Преображенський приказ, Гетьманщина.*

Князь Олександр Меншиков був однією з найбільш контроверсійних політичних фігур у Московському царстві та Гетьманщині першої чверті XVIII ст. Ще за життя він став мішенню численних памфлетів, а пізніше п'єс та оповідей. Та на відміну від російських та європейських реалій, у розмовах любителів пліток у Гетьманщині був повністю відсутній характерний мо-

тив низького походження О. Меншикова або його сексуальних відносин з царем, яким він нібито завдячував стрімкою кар'єрою та безкарністю. Не простежується на архівному матеріалі, що стосується Гетьманщини, й доволі типова деталь – іронічне ставлення до О. Меншикова як до вискочня з простолюду, що компенсує необізнаність у справах і доволі посередні розумові здібності здирництвом та нахабністю. Місцевих любителів обговорити політичні реалії, судячи з усього, мало цікавили сумнівні особливості сходження О. Меншикова до вершин влади та могутності. Натомість, час від часу його образ набував дещо інфернальних рис, адже ім'я князя досить часто пов'язувалося з усілякою чортівнею, чорною магією тощо. Хоча деякі відтінки такого ставлення мали місце і в Московщині: «...богатство де ево не от Бога от Сатаны и от кого де он богат, и тот де от Бога сокрушитца» [5, с. 32].

Особа О. Меншикова асоціювалася з нечистою силою й у представників козацької старшини. Так, подібна тема спливала на сторінках справи про суд над бакланським сотником А. Соколовським. Ще влітку 1720 р., коли у Почепі очікували на прибуття князя, між старостою (майбутнім погарським сотником) шляхтичем С. Соболевським, котрий пізніше звинуватив А. Соколовського в образі честі О. Меншикова лайкою [9, с. 82–86], та самим сотником відбулася гучна сварка. С. Соболевський зібрав у своєму домі гостей, і на вечері пили спочатку за здоров'я князя, а потім вже – за гетьмана. Сотника такий порядок тостування обурило, і він зробив С. Соболевському зауваження, що так не годиться. У відповідь той почав хвалитися, що О. Меншиков – його патрон і ставиться до нього надзвичайно прихильно. А. Соколовський закричав: «У чорта ты был, от чорта ты сюда пришел, а може у того ж чорта и будешь, если за него душу ронишь, такого князя» або ж, згідно з показаннями свідків, «где ты был и у какого чорта служил, то буди уверен, что до того ж

чорта и пойдешь служить, до своего князя, где и был» [6, арк. 1–5]. А. Соколовський прозоро натякав опонентові, що з його патроном не все так просто – він чи то має зв'язки із самим чортом, чи то являється нечистим.

Можна також згадати хрестоматійний сюжет про чарівну астролябію князя О. Меншикова, за допомогою якої він, на переконання деяких жителів Гетьманщини, не тільки межував кордони наданих йому українських вотчин, але й змушував козаків та посполитих віддавати йому свої землі ба навіть катував тих, хто не хотів поступатися [10, с. 304–307].

У зв'язку з подібними настроями репрезентативними є сюжети, досліджені ще в XIX ст. Г. Єсиповим та М. Семевським. На початку 1720 р. розголошу в Гетьманщині набуло так зване «видіння отця Порфирія». Вранці 27 січня (за старим стилем) 1720 р. Порфирій, ієромонах Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському, в релігійному видінні побачив типову барокову «конклюдзію»* – чоловічу відрубану голову в оточенні драгунських шабель та розірваних на шматки людських тіл. Жахнувшись, він прийшов до монастирської хлібні, де в той час перебували економ монах Ієзекііль, послушник Грицько з кількома іншими послушниками, і повідомив їм, що йому щойно було явлено одкровення. За пізнішими свідченнями членів братії, Порфирій навіть намагався показати їм «конклюдзію» в небі над монастирем, однак ніхто нічого не розгледів, що було пояснено хмарною погодою.

Ієромонах стверджував, що відразу після ранкової служби вирішив пройтися монастирським подвір'ям, щоб не хотілося спати. Раптово він побачив на заході вогняну комету, яку було видно кілька хвилин. Вочевидь, голова комети мала подобу людської: «Виделася мне именно голова; по одну сторону той

* У цьому випадку – синтетичний жанр, що передбачає символічне зображення, часто з текстовим супроводом, споріднене з бароковою емблемою.

головы сабля и два палаша крыжом, а третий стоймя; по другую сторону головы было две ноги и две руки, а над руками два месяца; над месяцами виднелись мне две звезды; против же головы, пониже ее немного, литера покой; после литеры, с обеих сторон, по месяцу; далее крест, особо, без месяцев. А было то видение на синем небе – одними желтыми колерами порознь, а настоящего месяца в то время не видал» [7].

Щоб відповісти на численні питання зацікавлених монахів, він подався до своєї келії і там зобразив своє видіння прямо на стіні шматочком крейди (нібито, до всього, Порфирій був іконописцем, отже, «конклюдія» напевне вдалася). Того ж таки дня після літургії та трапези до келії Порфирія прийшов намісник Макарій і наказав монахам скопіювати чорнилами на папері той малюнок на стіні. Деякі монахи зробили копії для себе, додаючи деталі на власний смак (до «покою» домалювали мотузку, яка робила літеру схожою на шибеницю, міняли місцями місяці тощо). Цікаво, що під час допиту Порфирій обурювався зайвому палашу та мотузці, яких, за його словами, особисто він не бачив. Пізніше копії з копій членів братії почали робити місцеві художники. М. Семевський наводив один з підписів до таких малюнків: «Сия комета, поведают, видна была над Новградеким монастырем, року сего 1720 года, ианнуария 27-го дня, в ночи, години или часа 6-го, и, поведают же, сам новгородский архимандрит с братиею ее видели» [7]. Таким чином, малюнок почали копіювати та розповсюджувати, а в народі заговорили, що «конклюдія» позначає пам'ятне для багатьох розорення Батурина в 1708 р., і видіння монаха Порфирія прямо пов'язано із запланованою поїздкою О. Меншикова до Гетьманщини [11, с. 165–168]. Характерно, що сам Порфирій не надавав своєму видінню якогось конкретного трактування і не пов'язував його напряду з відомими тоді політичними діями.

У той час архімандрит Спасо-Преображенського монастиря Геннадій Степанович був тяжко хворий, і одним з останніх його розпоряджень, зроблених на смертному одрі, було доправлення як замальовок за мотивами видіння, так і самого візійнера, в Глухів до гетьмана І. Скоропадського. Справа набувала політичного звучання, і це могло становити небезпеку безпосередньо для монастиря та його насельників. І. Скоропадський, чи то не маючи наміру втручатися, чи то в традиційному для часу душі бажаючи зробити «політичний реверанс» царському фавориту, відразу передав Порфирія зі свідками Іезекіїлем та Грицьком безпосередньо О. Меншикову.

Коли Порфирія арештували, князь вже прибув до Гетьманщини, офіційно задля ревізії розквартированих в українських містах російських кавалерійських полків. Неофіційно, як неважко було здогадатися, О. Меншиков урегульовував власні справи, часом – незаконні: межування вотчин (у межах так званої Почепської справи), огляд будівництва, створення нових та зміцнення старих патронсько-клієнтських зв'язків тощо. Звісно, чутки про зловісні пророцтва, видіння та одкровення, пов'язані з його персоною, не могли не викликати у О. Меншикова певне занепокоєння, адже додаткові фактори для обурення місцевих жителів під час незаконних межувань не грали йому на руку.

Князь особисто допитував Порфирія, Іезекіїля та Грицька в Ніжині, що не було дивиною. Навіть потрапивши на допит до улюбленця російського царя, Порфирій не зрікся своїх видінь – видається, що він дійсно вірив у те, що бачив особливі знаки. Свідки ж стверджували, що нічого подібного не бачили і знають про «конклюдзію» виключно зі слів та малюнків самого Порфирія. О. Меншиков вимагав, щоб йому на стіл поклали копії малюнків – їх вдалося зібрати чотири. Не вдовольнившись цим, він під загрозою негайних катувань змусив Порфирія зобразити «конклюдзію» у своїй присутності.

М. Семевський опублікував лист О. Меншикова до кабінет-секретаря Петра І О. Макарова, написаний 22 квітня у Батурині: «Благодарный господин секретарь! Не мог я оставить, ежебы не объявить чинившейся здесь плевелы, которую, по прибытии в Малую Россию, по свидании с господином гетманом, сведал. Понеже Новгородского монастыря монах, самый плут, Порфирий издал изображение: будто он видел на небе... А каким образом оное его плута вымышленное, будто виденье было, и которого числа, тому при сем прилагаю учиненный им плутом в подобии рисунок. А рисунков этих здесь, в Малороссии, зело размножилось у всякого чина людей. И не без великого есть здешним народом от того мнения. Чего для, я упомянутого плута взял за арест; а о том: от кого он то будто видел виденье на небе был научен изобразить, расспрашиван. Он же, аки бы в самой правде, стоит твердо и показал тому ж свидетелей; а они в допросе сказали, что того на небе не видали, а видели то у плута нарисованное в келье. С допросов их, для лучшего его царскому величеству доношение, при сем сообщаю копию. А им плутом Порфирием за сей вымышленный фальшь намерен был разыскивать и о снятии с него сана к черниговскому архиерею, Антонию, за его царского величества указом, предлагал. Но понеже он того не учинил, вызволяя себя тем, что будто того, чтоб видимого плута без семи соборов сана лишить невозможно. Чего ради, да изволите ваша милость о всем, о сем в благовременный час донести его царскому величеству, и что изволит повелеть, прошу нас уведомить» [7].

З листа бачимо, що О. Меншиков, заїхавши до Новгорода-Сіверського, висунув вимогу до чернігівського єпископа Антонія Стаховського, щоб той негайно дав згоду на розстриження Порфирія. Та Антоній, що і сам мав давні зв'язки зі Спасо-Преображенським монастирем (з 1709 по 1713 рр. він був там настоятелем), відмовив князю. Під час провадження суду над

Порфириєм він був викликаний до Петербурга, і в результаті 5 березня 1720 р. за наказом Петра I його перевели до Тобольська в сані митрополита Сибірського і Тобольського.

Після поневірянь у в'язницях Глухова, Новгорода-Сіверського, Стародуба та Батурина Порфирія також відправили до Петербурга – його передали в руки Петра Толстого, а отже мали допитати в Таємній канцелярії. 21 жовтня, після першого допиту, вимога О. Меншикова була задовільнена – Порфирія розстригли зі згоди Стефана Яворського, митрополита Рязанського і Муромського, президента Синоду. Тепер він позначався в документах як мирянин Потап Матвеев і опинився у повному розпорядженні слідчих. Але під час другого і третього допиту він продовжував стверджувати, що дійсно бачив видіння. Незважаючи на те, що Порфирій, за слідчою термінологією того часу, «запирався», з якоїсь причини його так і не почали катувати. Він чекав рішення суду аж до березня наступного року і, нарешті, 14 березня 1721 р. отримав вирок про заслання до Соловецького монастиря.

Тим часом одна з копій замальовки видіння потрапила до родини попа із села Будищі Данила Афанасовича. Дружина попа змалювала зображення із екземпляра ктитора Зубашенка, використавши для цього зворотній бік гравійованого портрета О. Меншикова, знятого зі стіни. І коли в січні 1721 р. в попівській родині святкували народження дитини, при цьому обговорюючи особу О. Меншикова, батько Данила Афанасовича серйозно посварився з сином. Перебравши горілки, він почав говорити про свою ненависть до князя і, врешті-решт, спробував здерти його портрет зі стіни, щоб порвати. Почалася бійка батька з сином, і присутній на святкуванні ктитор Зубашенко заступився за інтереси попа. Він дав нетверезу обіцянку забрати портрет собі, щоб зберегти його, і виконав її.

27 лютого 1722 р. О. Меншиков дізнався про те, що Порфирія заслали до Соловків на довічне ув'язнення. Тоді ж до

княжого штабу привели попа Данила: у Зубашенка в той час квартирували російські драгуни, котрі знайшли портрет свого безпосереднього начальника і побачили дивні замальовки на звороті. Це було сприйнято ними як спроба ктитора навести на О. Меншикова порчу. Зубашенка арештували і відправили до князя Трубецького на допит. Після допиту, під час якого Зубашенко розповів про видіння Порфирія, Трубецької передав його безпосередньо О. Меншикову. Як не дивно, князь не став карати фігурантів справи і відпустив їх. Г. Єсіпов вважав, що за них заступилася дружина О. Меншикова, Дарія Михайлівна [6, с. 285–286; 7; 8].

Почасти також досліджувалися «магічні» плітки, що курсували щодо О. Меншикова в Росії. Так, Є. Анісімов наводить документи, які містили твердження, що князь зробив Петру «пরিворот» (разом з Катериною I «обвел кореньем»), а також про те, що він «мог узнавать мысли человека» [1, с. 8]. Г. Єсіпов наводив цитати з документів Преображенського приказу про те, що О. Меншиков «околдовал царя» [3, с. 240]. З дипломатичних депеш пруського резидента Йоганна фон Кайзерлінга відомо, що подібні чутки серед російського офіцерства розповсюджував навіть фельдмаршал Б. Шереметєв (зокрема, в деяких розмовах за його участі йшлося про «надприродну любов» царя до О. Меншикова, чим Б. Шереметєв пояснював кар'єрні успіхи останнього в армії) [2, с. 287].

Перед сучасним українським дослідником зазначених випадків постає низка проблем. Зокрема, джерела, що стосуються перипетій життя отця Порфирія, наразі відомі українським дослідникам, удоступнені лише у публікаціях російських істориків XIX ст., де здебільшого відсутній місцевий контекст (наприклад, М. Семевський вказав на те, що подальша доля Антонія Стаховського після його виклику до Петербурга невідома). Звісно, у роботі безпосередньо з джерелами сучасні дослідники

змушені покладатися на особливості та вибірковість їх публікацій. Оскільки повністю матеріали суду над отцем Порфирієм так і не було видано, наявна інформація фрагментована і неповна. Наприклад, у жодному з існуючих досліджень так і не наведено припущення пояснення відмови слідства від застосування тортур по відношенню до Порфирія або раптового помилування фігурантів справи попа Данила Афанасовича. Пояснення Г. Єсіпова видається дещо романтизованим та навіть сентиментальним при своєму гіпотетичному характері.

При роботі з джерелами варто також враховувати, що публікувалися вони ще в XIX ст. із застосуванням тогочасної методики, часто взагалі без посилань, тому встановити, в яких архівах та фондах перебувають ці документи, доволі складно. Також очевидно, що і М. Семевський, і Г. Єсіпов послуговувалися матеріалами, які нині мають знаходитися в російських архівосховищах, що ускладнює можливість їх удоступнення.

Ревізійна подорож О. Меншикова Гетьманщиною в 1720 р. загалом не викликала особливого інтересу у російських істориків XIX–XXI ст., зокрема біографів князя. Українські ж дослідники, починаючи з XIX ст., не пов'язували його пересування з провадженням справи отця Порфирія та загалом не розглядали безпосередню участь О. Меншикова у справах про магію, вороки, релігійні одкровення тощо на теренах Гетьманщини. Ці теми потребують подальшого дослідження із залученням нових джерел.

Втім, навіть наявна джерельна база дає змогу зробити кілька висновків та узагальнень. Очевидно, існує кореляція переміщень ув'язненого Порфирія та свідків з маршрутом поїздки О. Меншикова. Можливо, вони подолали певну частину шляху до Петербурга разом. Справа отця Порфирія поряд з іншими подібними (справа попа Данила Афанасовича, що мала прямий зв'язок з видінням Порфирія, суд над бакланським сотником

А. Соколовським), можуть бути віднесені до низки судових документів, що подають відомості про специфічне сприйняття діяльності О. Меншикова на території Гетьманщини крізь призму магічного мислення, забобонів та народних вірувань.

Якщо А. Соколовський припустився висловлювань щодо зв'язку О. Меншикова з нечистою у запалі суперечки, то історію отця Порфирія можна маркувати як наслідок розголошу того, що сам головний фігурант щиро вважав містичним досвідом. При тому, що трактування побаченого самим Порфирієм неоднозначні – сам він навряд надавав своїм видінням політичні конотації, і це за нього зробили ті, хто переказував та перемальовував зловісну «конклюдзію».

Очевидним є інтерес російської влади до подібних історій, котрі при набутті політичного звучання відразу бралися під контроль. На нашу думку, роль О. Меншикова у справах з видінням Порфирія є дещо автономною – арештантів передавали у його особисте розпорядження, і вирішальне слово відносно їх долі, вочевидь, також залишалося за ним. Усе це цілком співвідноситься з його становищем фаворита, а пізніше временщика.

Наразі містична складова переказів та чуток про князя О. Меншикова видається більш притаманною Гетьманщині, ніж Московщині. Навіть Б. Шереметєв, згаданий Йоганном Кайзерлінгом як любитель поговорити про подібні речі у військовому середовищі, мав стійкі родинні та духовні зв'язки з Гетьманщиною (його батько був київським воєводою, і родина в кількох поколіннях відігравала роль жертводавців Києво-Печерського монастиря). Звісно, Преображенський приказ і Таємна канцелярія розглядали і місцеві російські справи про чаклунство, але темпи і масштаб поширення малюнків видіння отця Порфирія полками Гетьманщини є доволі показовими.

Джерела та література

1. Анисимов Е. В. Русский застенек. Тайны Тайной канцелярии. Москва, 2010.
2. Бушкович П. Петр Великий. Борьба за власть [пер. с англ. Н. Л. Лужецкой]. СПб. : Дмитрий Буланин, 2008.
3. Есипов Г. В. Жизнеописание князя А. Д. Меншикова по новооткрытым бумагам. Главы I–III. *Русский архив*. 1875. Вып. 7.
4. Есипов Г. В. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. СПб.: Издательский дом «Аваллонъ», Издательская Группа «Азбука-классика», 2010.
5. Мухин О. Н. Перспективы изучения биографии исторической личности в свете применения полидисциплинарной методологии (на примере историко-психологического анализа личности Петра I). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора наук: 07.00.09. Москва, Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт всеобщей истории Российской академии наук. М., 2015.
6. РГАДА. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 1–5.
7. Семевский М. И. Слово и дело. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://dugward.ru/library/semvskiy/semvskiy_slovo_i_delo.
8. Семевский М. И. Тайная канцелярия при Петре Великом. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.e-reading.club/book.php?book=111904>
9. Філіпова Г. В. Конфлікт князя О. Д. Меншикова з бакланським соотником Антипом Соколовським. *Батуринська старовина: збірник наукових праць*. Вип. 6 (10). Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. С. 82–86.
10. Філіпова Г. В. «Стовп з п'ятьма спицями»: українські легенди про князя О. Д. Меншикова та їх пам'яткознавче підґрунтя. *Матеріали конференції «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності»*. Київ: Видавець Олег Філюк, 2017. Т. II. С. 304–307.
11. Філіпова Г. В. «Українська ревізія» князя О. Д. Меншикова 1720 р. *Сіверщина в історії України*. Київ, 2017. № 10. С. 165–168.

УДК 94(477):[393:355.08] «16/17»

Алла Попружна

ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ТА ЇЇ НАЩАДКІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПАМ'ЯТОК НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ

У статті йдеться про поховальну культуру представників соціально-політичної еліти Новгород-Сіверщини другої половини XVII–початку XIX ст.

Ключові слова: *Новгород-Сіверщина, соціально-політична еліта, поховальна культура.*

Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. була самобутнім соціально-культурним феноменом, невід’ємною складовою повсякденного життя соціально-політичної еліти Гетьманщини та її духовного спадку. Вона являла собою своєрідне продовження польської «*rompa funebris*» і тільки наприкінці XVIII ст. зазнала змін у процесі інкорпорації козацької старшини до складу російського дворянства.

У цьому контексті значний інтерес становить заповіт удови Новгород-Сіверського сотника Захарія Степановича [3, с. 68] Ірини від 14 вересня 1705 р. Неписемна жінка заповіла млин у селі Котлякове родині Тимофія Івановича – мельника з села Коростелеве, «в которого живот свой кончаю» [4, с. 999–1000]. Припускаємо, що цей заповіт не був першим і єдиним, адже в ньому жінка не надає напуття щодо місця поховання і розподілу майна в цілому, згадує про синів і зятів, не називаючи імен і не відписуючи їм нічого, а тільки попереджає про невтручання щодо своєї останньої волі.

Отже, представники козацької еліти завчасно готувалися до смертного часу – укладали тестаменти і піклувалися про міс-

це поховання. Важливою складовою духовних заповітів представників козацької старшини у другій половині XVII–XVIII ст. було обрання місця останнього притулку в усипальнях, збудованих власним коштом храмах або у тих, якими вони опікувалися за життя.

Відомо, що перший очільник Новгород-Сіверського намісництва Ілля Журман у 1782 р. профінансував будівництво теплої кам'яної церкви на честь святого пророка Іллі на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Цей храм згідно із заповітом мав стати його «останнім притулком», але через передчасну смерть у 1785 р. тіло Іллі Журмана тимчасово поховали у підземеллі надбрамної дзвіниці монастиря.

Після завершення будівництва і освячення церкви святого пророка Іллі у 1787 р. прах Іллі Журмана був перенесений до склепу у вівтарній частині церкви. У 2003 р. під час реставраційних робіт був виявлений і обстежений склеп, що знаходився під вівтарем. Він містив три поховання ктиторів цього храму – єпископа Іларіона, Іллі Журмана та його дружини Агафії Давидівни Журманової (уродженої Стрешенцової – родички Розумовських) [1, с. 58].

У XIX ст. нащадки представників військово-політичної еліти Гетьманщини продовжували дотримуватися традицій поховальної культури, сформованих у другій половині XVII–XVIII ст.

У березні 1822 р. син гетьмана К. Розумовського граф Олексій Кирилович Розумовський уклав заповіт, у якому наказав поховати його за християнським звичаєм, натомість гроші, заплановані на пишний похорон, віддати жебракам. За декілька днів до смерті граф перестав вставати з ліжка, сповідався і наказав читати вдень і вночі Псалтир. 5 квітня 1822 р. він помер. Як засвідчив сучасник, дерев'яна труна з тілом графа, оббита темно-вишневою тканиною, стояла на приготованому катафалку у великій залі. Через три дні О.К. Розумовського поховали

у завчасно приготовленому склепі Воскресенського собору в м. Почеп [6].

Втім через 17 років його нащадки вирішили перепоховати прах батька у Новгороді-Сіверському. З цією метою було виготовлено «из прочных, толстых, дубовых досок ковчег, – гроб такой меры, чтобы тот гроб, в котором положено тело графа, удобно было уложить в нем. Ковчег облит нарочито сваренною смолою, обит внутри приличною материею, а снаружи черным бархатом, и на нем, в приличных местах, вышиты из серебрянаго белаго позумента кресты. б) Для людей, которые были при перевозке графа – траурныя одеянія. в) Дроги, на которых везен был гроб, и лошади. г) Факелы, еслибы случилось быть в дороге поздно вечером. д) Разная провизия для дороги. е) Приглашен духовник покойнаго графа протоіерей Крыловский, с причтом, в дорогу. ж) Приготовлен в Новгородсеверске, в монастыре, в большой церкви, склеп. з) В Новгородсеверском монастыре разная провизия, напитки, приличное столовое белье и посуда, для приема духовенства и других лиц, после погребения праха графа. и) Приглашен архимандрит и духовенство монастыря, для встречи и служения. і) Сделано в Новгородсеверском со-вещание с городничим и директором гимназии на счет встречи праха графа. к) Приглашена в Новгородсеверском гимназическая певчая, которою и дирижировал старший учитель гимназии Самчевский» [5 с. 426].

Невід’ємними атрибутами поховальної культури козацької старшини були надгробні портрети та епітафії, які зберігали «ідеальний образ» померлого. Надгробні портрети розміщувались у храмах над похованнями представників козацької старшини. Наприкінці XVIII ст. зберігати портрети світських осіб у храмах було заборонено, відтак більшість автентичних пам’яток було втрачено. Епітафії здебільшого складалися на замовлення духовними особами після смерті адресата.

Надгробний портрет сотниці Євдокії Журавко з дітьми є яскравим прикладом цього атрибуту поховальної культури. Перша дружина Новгород-Сіверського сотника Лукьяна Жоравки (1696–1709), а згодом Стародубського полковника (1709–1719), за даними В. Модзалевського, померла до 1697 р. і була похована спочатку у церкві Святої Трійці, зведений у 1696 р. її коштом, а згодом перепохована у Спасо-Преображенському монастирі [6, с.41].

Церква Святої Трійці до нашого часу не збереглася. За інформацією місцевих краєзнавців, вона була знищена у 1926 р. Архієпископ Філарет (Гумілевський) відзначав, що храм Святої Трійці знаходився за монастирською огорожею, навпроти головної брами монастиря. На цьому місці «по преданню» було монастирське кладовище [2, с.32].

Над похованням сотниці був розміщений надгробний портрет з віршованою епітафією, створений художником Іваном Паєвським. Роботу було розпочато незадовго до чергових пологів Євдокії і закінчено вже після її смерті 18 червня 1697 р. Архієпископ Філарет (Гумілевський) припустив, що ймовірно автором епітафії був Дмитро Туптало:

*«Скоро в руце третье лето ся зачало
Тогда троици жилище в семя храме Стало
Шесть сот девять десять шести рок мы узнали
Когда титул троически сему храму дали
Верне то Евдокия зная Троици Святой служила
Же ся в храме Троическом жити сподобила
Зде тело положиши неконтинити треба
Же и душа при веры оглядает неба
Тешит же ны апостол же их свои чада
Чад ради умертвися да воскресит в небе
Снисходят страстей ради от вечного ада
О ней бы знатися чительнику треба*

*Дабы Троица Святая всех спасти
Сподобила Еудокію себе оглядати»*

Вочовидь, найближчий до Євдокії хлопчик в кунтуші – майбутній бунчуковий товариш Григорій Лук'янович Журавко. Діти, зображені на портреті в нетрадиційному стилі, у прозорих сорочках – це померлі діти Євдокії. Замовником прижиттєвого портрету Євдокії, очевидно, був її чоловік Лук'ян Журавко.

Відомо, що у 1896 р., за клопотанням голови Чернігівської губернської архівної комісії Г. О. Милорадовича, портрет Євдокії Журавко було передано з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря до музею Чернігівської губернської архівної комісії. Згодом портрет потрапив до Чернігівського історичного музею, де і зберігався до 1941 р., а під час війни безслідно зник [2, с. 84–91].

Джерела та література

1. Карманов Ю.О., Новик Т.Г., Солобай П.В. Некрополь Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. *Сіверщина в історії України*. Київ; Глухів, 2011. Випуск 4. С. 56–60.
2. Нетудихаткін І. Український ктиторський портрет другої половини XVI–XVIII століть: інформаційний потенціал історичного джерела: дис... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011.
3. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 791 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с. Обидва села нині входять до складу Брянської області Російської Федерації.
5. Лазаревский А. Записка о последних годах жизни гр. Ал. К. Разумовского в Малороссии, его кончине и похоронах. *Киевская старина*. 1894. Том XLIV. С. 426–439.
6. Тернушак О. Дві могили графа Олексія Розумовського. *Слово «Гетьманської столиці»*. 2020. № 1 (76). С. 4.
7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ, 1910. Том 2: Е–К. 746 с.

УДК 75.046.3:271.2-526.62](477.411)«16/17»

Ольга Рижова, Віра Распопіна

СІВЕРСЬКІ ЗЕМЛІ – КИЇВ XVII–XVIII ст. : ПАМ'ЯТКИ ІКОНОПІСУ, МАЙСТРИ І ТРАДИЦІЇ

У статті представлений аналіз стилістики, техніки і технології ікон з Новгород-Сіверського Успенського собору (колекція НАІЗ «Чернігів стародавній»).

Уточнені дати створення пам'яток. Ікони «Коронування Богородиці», «Св. преп. Антоній і Феодосій Печерські», «Св. рівноап. кн. Володимир», «Три святителі: свтт. Василь Великий, Іоанн Златоуст та Григорій Богослов», «Трійця Старозавітна» можна датувати останньою чвертю XVII (1675), але не пізніше першої чверті XVIII ст. (1725), ікону «Покров Пресвятої Богородиці» – не раніше 1720-х рр.

Порівняльний стилістичний аналіз дозволив виявити аналогії серед творів з музейних зібрань Волинського краєзнавчого музею, Музею волинської ікони, іконостасів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври та Софії Київської, а також залучити в якості аналогії ікону з базиліки Різдва Христового у Віфлеємі та ікону з іконостасу Вознесенської церкви містечка Березна. Також визначені стійкі художні особливості живопису образів, що апелюють до візантійської/галицько-волинської та греко-балканської традицій.

Ключові слова: ікони, Успенський собор Новгород-Сіверський, Київ, Києво-Печерська Лавра, стиль, датування, традиції.

У колекції Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (далі – заповідник) зберігаються

ікони з Новгород-Сіверського Успенського собору: «Коронування Богородиці» (КВТ-135/5), «Покров Пресвятої Богородиці» (КВТ-135/3) «Св. викл. Антоній та Феодосій Печерські» (КВТ-135/7), «Св. рівноап. кн. Володимир» (КВТ-135/4), «Три святителі: свт. Василь Великий, Іван Златоуст та Григорій Богослов» (КВТ-135/2), «Трійця Старозавітна» (КВТ-135/1).

Ікони надійшли до заповідника у 1983 р. і були реставровані у 1984–1985 рр. реставраторами Войтко П. І., Подкопасової В. І., Удовенком М. В. у Київській спеціалізованій науково-реставраційній майстерні «УкрНДІпроектреставрація». У 2016 р. співробітниками Національного науково-дослідного реставраційного центру України (м. Київ) було проведено огляд ікон в експозиції заповідника та складено «Паспорти обстеження пам'ятки історії та культури (рухомої)». У 2017 р., на запрошення дирекції заповідника, авторами статті було проведено натурні техніко-технологічні дослідження пам'яток засобами фотографічної зйомки в ІК-спектрі (Рижова О.) та відібрано проби ґрунту та шари фарби для фізико-хімічних досліджень (Распопіна В.).

Результати фізико-хімічних досліджень, датування, опис ікон та загальні відомості про іконографію та реставрацію, побутування в музейний період опубліковано у статтях Травкіної О. І. «Барокові ікони Чернігівщини» (2017) та «Ікони «Коронування Богородиці» історичного заповідника «Чернігів стародавній» (2020). Автор датує ікони другою половиною XVII ст., ікону «Покров Пресвятої Богородиці» кінцем XVII – початком XVIII ст. [7, с. 333–335, 332; 8, с. 242]. Фесенко Л. у статті «До питання про датування ікон з іконостасу Новгород-Сіверського Успенського собору» (1989) наводить «умовне датування кінцем XVII початком XVIII ст.», заявлене в експозиції виставки «Мистецтво Чернігівщини XVII – початку XX ст.», і пише, що ікони не могли походити з іконостасу Успенського собору,

оскільки до 1727 р. собор був освячений; тут же автор висловлює припущення про існування «стародубської майстерні», де і були написані вищезазначені ікони [9, с. 76-77]. Ігнатенко І. у статті «Зображення Великої Печерської церкви на іконі з Новгород-Сіверського» (2000) наводить датування 1638–1651 рр., яке, на думку автора, відповідає архітектурному вигляду собору, зображеного на іконі «Св. викл. Антоній та Феодосій Печерські», та висловлює припущення про походження ікони з майстерень Києво-Печерської Лаври [2, с. 139].

Досліджувані ікони умовно можна розподілити на групи, об'єднані спільністю стилістичних і техніко-технологічних ознак.

Першу групу складають ікони «Коронування Пресвятої Богородиці», «Св. викл. Антоній та Феодосій Печерські», «Св. рівноап. кн. Володимир», «Три святителі: свтт. Василь Великий, Іоанн Золотоустий та Григорій Богослов», «Трійця Старозавітна». Ці ікони об'днують загальні техніко-технологічні ознаки: ґрунти – одношарові, світлі, клеє-крейдові; пігменти – яр-медянка, смальта, золочення на «двійник» (золото, покладене на срібло). Розглядаючи отримані результати в контексті вже напрацьованої бази техніко-технологічних ознак ікон Чернігівщини та Києва зазначеного часу, можна уточнити датування, де нижній часовий кордон – це остання чверть XVII (1675), раніше цього часу відомостей про ікони з достовірним походженням не виявлено), а верхня – пізніше першої чверті XVIII ст. (1725), коли пігмент смальта вже не зустрічається на палітрі іконописців Києва і Сіверщини [3, с. 266–269; 6, с. 333–335].

Ікона «Покров Пресвятої Богородиці» має інші параметри – у шарі фарб виявлено пігмент берлінська блакить, а відтак, датувати ікону можна не раніше ніж 20 рр. XVIII ст. з огляду на історію виробництва пігменту. Верхню межу можна атрибуту-

вати як середину XVIII ст., оскільки після цього часу пігмент яр-медянка (так само виявлений у шарі фарб ікони) майже не зустрічається.

Стилістику ікон слід розглядати, виходячи з тієї обставини, що живопис ікон, як правило, пошкоджений. Наприклад, найкраще фактура шару фарби збереглася на іконах «Коронування Богородиці» та «Покров Пресвятої Богородиці»; досить непогано, з потертостями та точковими втратами зберігся живопис на іконах «Свв. Антоній та Феодосій Печерські» та «Три святителі: свт. Василь Великий, Іоанн Золотоуст та Григорій Богослов». Шар фарб ікон «Трійця Старозавітна» та «Св. рівноап. кн. Володимир» має великі потертості. Розглядаючи фактуру шару фарб на знімках, зроблених в ІЧ-спектрі, можна говорити про те, що ікони виконані різними майстрами, які були носіями різних художніх традицій.

Наприклад, в іконах «Три святителі: свтт. Василь Великий, Іван Златоуст та Григорій Богослов» та «Св. рівноап. кн. Володимир» лики святих мають певний типаж. Це правильний, трохи витягнутий і злегка звужений донизу овал обличчя; розріз очей, що нагадує форму великої округлої маслини; очне яблуко обрамляють щільні, акцентовані більшими мазками повіки; брови мають правильний дугоподібний контур і повторюють форму повік; правильна, злегка витягнута донизу форма «грецького» носа, де перенісся ледве намічено притіненням; пухкі, компактної форми губи і характерний малюнок вушних раковин, що запам'ятовується. Борода акуратна, невелика, розділена на дві пасма. Такий характерний малюнок ликів можна умовно зарахувати до візантійської/галицько-волинської традиції. Стилістичні аналогії знаходимо у пам'ятниках із Волині: «Христос Вседержитель», перша пол. XVII ст. з містечка Камінь-Каширський (Волинський краєзнавчий музей) та «Христос Вседержитель», XVII ст. із Свято-Димитрівського храму

с. Гишин Ковельського деканату (Музей волинської ікони); Києва – «Христос Вседержитель», перша третина XVIII ст. з іконостасів Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври та собору Софії Київської; Київщини – «Христос Вседержитель» першої третини XVIII ст. із с. Шпитки (НЗ «Києво-Печерська Лавра»). Регіони розповсюдження цієї традиції – Сіверські землі, Київ та Київщина, Галичина та Волинь – свідчать про те, що майстри, носії цієї вкореної в іконописі традиції, активно мігрували за замовленнями [4, с. 103].

Зображення на наступній групі ікон «Коронування Богородиці» та «Св. викл. Антоній і Феодосій» можна умовно пов'язати з греко-балканською традицією, що поступово входить у побут іконописців, для якої характерне прагнення оживити лик емоціями, надати йому деяку фізіогномічну рухливість, при цьому зберігаючи умовність образу. Як аналогії можна назвати ікони «Собор усіх преподобних отців Києво-Печерських», 1719–1729 рр. з Успенського собору Києво-Печерської Лаври (І-92, НХМУ), а як відлуння цієї традиції можна розглядати зображення на іконі «Прпп. Антоній та Феодосій Печерський» 1730–1761 рр. (КПЛ-Ж-1849, НЗ КПЛ) з іконостасу Вознесенської церкви містечка Березна.

Автор ікони «Покров Пресвятої Богородиці» має яскраво виражену індивідуальну манеру. Найближчою стилістичною аналогією цій іконі є ікона на полотні з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври «Зібрання Святого Духа на апостолів» (КПЛ-ПА-177, НЗ КПЛ) [5, с. 75–78]. Варто зазначити, що збігається і пігментний склад шару фарб цих ікон (берлінська блакить, яр-мідянка). Порівнюючи твори, можна говорити про те, що авторство визначається за деякими особливостями індивідуальної манери майстра, насамперед, своєрідного типу ликів (округлих, рум'яних та усмішливих, з округлими очима, маленьким ротом та пухкими губами). Такий тип ликів бачимо і

на іконі Віфлеємської Божої матері (базиліка Різдва Христового, Віфлеєм). Достовірних історичних даних про походження цієї ікони немає. Існує припущення, що Віфлеємська ікона була пожертвована у базиліку Різдва Російським імператорським двором. Реставратори, які працювали з іконою, вважають, що найімовірніший час написання ікони – XVIII ст. [1].

Про перебування іконописців Сіверських земель у Києві відомо за архівними документами. Наприклад, загальновідомий факт виготовлення ікон для головного іконостасу Успенського собору: в 1719–1720 гг. ікони були замовлені, зокрема, і чернігівському іконописцю Акіму Глинському. Пізніше, 1727 р., той самий Яким Глинський з іконописцями з лівобережних полків Чернігівщини – Григорієм Стороженком, Антоном Троціною, Дмитром Сорокою та Семеном Семерою – уклали контракт на виконання ікон ще для двох іконостасів Успенського собору. Поряд із чернігівськими іконописцями над іконостасами працювали й майстри з інших міст Сіверщини, наприклад, Констанцій Грек із Ніжина [4; 5].

Аналіз пам'яток дозволяє говорити про те, що склад іконописних/малювничих майстерень не був постійним: іконописці артілями і поодинці мігрували за замовленнями, найчастіше митці були зайдами – вихідцями з Волині, Сербії, Македонії, які були вже зрілими майстрами, носіями певних традицій.

Джерела та література

1. Вифлеемская икона Божией Матери. *Википедия : свободная энциклопедия*. Отредактировано 17.09.2021. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Вифлеемская_икона_Божией_Матери (дата обращения: 01.10.2021).
2. Ігнатенко І. М. Зображення Великої Печерської церкви на іконі з Новгород-Сіверського. *Могилянські читання 2000. Присвячені 950-літтю Києво-Печерської лаври та 75-літтю Національного Києво-Печерського заповідника* : збірник наукових праць. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. С. 137–140.

3. Рижова О. О. Дослідження ікони «Богородиця Одигітрія» (Троїце-Іллінська) з колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2018. № 2. С. 266–269.

4. Рижова О. О. Іконопис у художній культурі Києва кінця XVII–XVIII століть. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2020. 463 с. : іл.

5. Рижова О. О. Особливості стилю, іконографії, техніки та технології ікон зі зворотного боку іконостасу Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2018. № 2. С. 75–85.

6. Рыжова О. О., Распопина В. А. Иконы Киева XVIII века из коллекции Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника: исследования и атрибуция. *Дослідження, консервація та реставрація музейних пам'яток: досягнення, тенденції розвитку : до 75-річчя ННДРЦУ*. Наукові доповіді IX Міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 2013. С. 333–335.

7. Травкіна О. І. Барокові ікони Чернігівщини. *Могилянські читання 2017. Збереження й дослідження культурної спадщини України: люди, ідеї, візії* : збірник наукових праць. Київ : Фенікс, 2018. С. 331–336.

8. Травкіна О. І. Ікони «Коронування Богородиці» зі збірки Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній». *Могилянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, здобутки, перспективи* : збірник наукових праць. Київ : Фенікс, 2020. С. 240–247.

9. Фесенко Л. А. К вопросу о датировке икон из иконостаса Новгород-Северского Успенского собора. *Новгороду-Северскому – 1000 лет*. Тезисы докладов областной научно-практической конференции (май 1989 г.). Чернигов ; Новгород-Северский, 1989. С. 76–77.

УДК 908 (477.51)

Ірина Лобачова

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКІ ЯРМАРКИ

Стаття присвячена історії проведення ярмарків у Новгороді-Сіверському, наявність яких свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником зростання торгівлі.

Ключові слова: Новгород-Сіверський, ярмарки, купці, торгівля.

Сукупним відображенням розвитку ремесла, промислів та сільського господарства будь-якого регіону була внутрішня торгівля. Основною формою виступали ярмарки та торги. Правом проведення ярмарків і торгів зазвичай володіли міста, що отримали магдебурзьке право [3, с. 373].

На Лівобережжі дослідники нарахували 40 ярмарків, які діяли в 1665 р. Широко відомими були великі ярмарки в Стародубі, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Кролевці [2, с. 319].

Про багатолюдність українських ярмарків першої половини XVII ст. згадував Натан Ганновер. За його словами, на українських ярмарках купців було, «як піску в морі». Прибували вони сюди з різних кінців світу, з усієї України, Росії, Білорусії, Польщі, Молдавії, Валахії, Угорщини, Прибалтики, Туреччини тощо [2, с. 321].

Як зазначав Павло Алеппський, в «країні козаків ярмарки бувають безперервно з початку і до кінця року. В кожне свято відбувається ярмарок в тому або іншому місті, як це було запроваджено ще за часів володарювання ляхів». Десятки поселень називає він «торговими містами» [2, с. 320]. У Новгороді-Сіверському ярмарки продовжувались «от двух до трех недель и более» [10, с. 69].

У середині 1640-х рр. документально засвідчено проведення ярмарків у Сосниці та Новгороді-Сіверському [12 с. 375]. У цей час місто було посередником у торгівлі між окремими регіонами та державами навіть у тяжкий для України період смут і заворушень. Так, у липні 1646 р. на Петропавлівський ярмарок у Новгород-Сіверський приїхало чимало «купцов, как московских, именно Яцко Степеров моск., как Гаврилович Ивашко из Вязьмы, Андрюшка., Ивашко Михайлова из Путивля, Костя из Путивля, Степановича, Костя Мушенко из Путивля, Степана Ставока, Семена, Миска Богдановича, Сенька Семеновича из Путивля с дорогими московскими товарами, также (из) Великого (княжества) литовского: Леона Петриковича, Остапа Слуценко, Андрея Постояча, Федора Могилевца и других многих могилевских купцов, свыше 150 хозяев, из которых каждый приехал с 4 или 5 возами разных товаров, так что на выше упомянутую Новгородскую ярмарку приехало свыше 400 возов, хорошо нагруженных товарами». Розуміючи, що від цього можна отримати значний прибуток, польські урядовці відкрили тут спеціальну митницю з відділеннями в Сосниці та інших містах. Лише від згаданого ярмарку, як доповідав наглядач сіверських митниць Ян Засликевич, казна мала отримати не менше 5500 польських злотих [5, с. 62].

З відповіді новгород-сіверського старости Яна Пясочинського згаданому Я. Засликевичу, який вимагав сплати мита за ярмаркування, випливає, що право на проведення ярмарків Новгород-Сіверський отримав вже після того, як Я. Пясочинський став старостою, тобто на початку 1640-х рр. [12, с. 375].

Потрібно відзначити і той факт, що ярмарки влаштовувалися таким чином, що після закінчення одного ярмарку купці могли побувати на кількох інших. В результаті ярмаркова торгівля відбувалась майже безперервно [5, с. 319]. Час проведення ярмарків у Сосниці та Новгороді-Сіверському був визначений так,

щоб відразу після завершення ярмарку в Сосниці купці переїжджали з товарами до Новгород-Сіверського, а далі могли їхати на один з найбільших ярмарків у прирубіжній смузі – Свенський у Брянську [12, с. 375].

У XVIII ст. у Новгороді-Сіверському тричі на рік відбувалися ярмарки, які тривали 2–3 і більше тижнів і збирали тисячі людей [3, с. 493]: «Новгород-Северский, главный город наместничества сего имени. В оном бывает в году три ярмарки: первая на Сырной недели, вторая июня 29, третья – августа 6. На оная приезжают греки, Венециане и Крымцы с знатными немецкими товарами, не считая других внутренних российских продуктов. Купечество сего города торгует пенькою, конопляным маслом, хлебом, горячим вином, салом, медом, рыбой, железом, известью, диким камнем и прочею мелочью; пеньку отпускают в разные города и Гжатскую пристань; а конопляное масло, хлеб, вино и известь по рекам Десне и Днепру в разные понизовые места до Кременчуга» [13].

На ярмарки приїжджали купці з Вязьми, Тули, Калуги, Болхова, Рильська, Стародуба, Ніжина, Ромнів, Москви. З російських міст і сіл сюди привозили хутра, взуття, керамічний, мідний, олов'яний посуд, бакалійні вироби, тканину, зброю. Російські купці брали участь практично в усіх торгах і ярмарках на території Новгород-Сіверського намісництва. На ярмарки привозили промислові товари, з Криму доставляли рибу, сіль, з степових районів – коней, рогату худобу. [4, с. 473].

На ярмарки з'їжджались і селяни з навколишніх сіл. Крім традиційних товарів, жителі Малинської сотні привозили дерев'яний посуд, колеса та сані, з Киселівки везли тютюн, дерев'яні гребені та ложки, з хутора Неплюєва – папір, з Тополівки, Богданівки та Машева – дьоготь. [5, с. 79].

У першій половині XIX ст. економічний розвиток Новгород-Сіверського дещо уповільнився. Місто опинилося осторонь

від нових промислових центрів і торгових шляхів. Але значний прибуток приносила торгівля, товарообіг якої сягав 300 тис. карбованців сріблом. Основне місце в торгівлі новгород-сіверського купецтва посідали традиційні товари – пенька, конопляна олія, крейда, вапно, ліс, камінь [5, с. 98].

Як засвідчив А. Пригара, «в Новгороді-Северському бувають три ярмонки в год: 1-я ярмонка собирается на седмице сырной; 2-я празднике святых апостол Петра и Павла, а 3-я праздник же Преображение Господня.

Все оные ярмонки редко больше продолжаютя от седмицы и торгуют собирающиеся с околичных великороссийских и малороссийских городов народы вышеписанными в показании сея части 1-м товарами и другими в привозе случающимися» [6, с. 164].

За даними 1910 р. у місті щорічно проходили чотири ярмарки з товарообігом 200 тис. карбованців. Ярмарки відбувалися на чотирьох площах міста. На Петрівській площі в день Св. Петра і Павла, збирався багатолюдний ярмарок, на якому здебільшого продавалися сільгосптовари і риба з південних губерній Росії, торгівля красними товарами незначна, бо приїжджали купці з найближчих повітових міст Стародуба, Кролевця і Глухова [7, с. 339].

Церква Воскресіння Господнього, до якої була прибудована дерев'яна церква в ім'я апостолів Петра і Павла, отримувала доходи від «красних рядов» та ярмарків – Петровського та Сирного до 250 руб. [8, с. 330]. Загалом привіз мануфактурної і сільськогосподарської продукції сягав до 50 тис. крб. сріблом. Петрівський ярмарок вирував до п'яти днів [7, с. 339].

На площі біля Спасо-Преображенського монастиря проходив одноденний ярмарок на Спаса. На цій площі були збудовані монастирем постійні ятки, і весь прибуток належав обителі. Яток було не більше двадцяти, прибуток сягав 18 тис. крб. сріблом

[7, с. 340]. Із відомостей від 24 серпня 1836 р. Новгород-Сіверського городничого про товари, які були привезені в місто для продажу на Спасо-Преображенському ярмарку: «Русские товары: шерстяные изделия:

1. Сукна – высшего сорта – 4 штуки, мерою от 23 до 24 аршин, ценою от 8 до 12 руб. за аршин; 869 руб.

– среднего сорта – 15 штук от 10 до 15 аршин, ценою от 5 до 8 руб; 1170 руб.

– нижнего сорта – 20 штук, мерою от 10 до 15 аршин, ценою от 3 до 4 руб.; 810 руб.

Особо значительных товаров не было.

2. Крестьянские шерстяные изделия:

– кушаков – 50 штук.

3. Бумажные изделия:

– нанки – 100 штук, в штуке от 40 до 50 аршин, ценою за аршин от 50 до 80 коп; 2800 руб.

– платков разной величины – 200 штук, ценою от 4 до 6 руб.; 950 руб.

4. Льняные и пеньковые изделия – 800 аршин на сумму 2 тыс. руб.» [9, с. 37].

На площі серед міста були збудовані постійні ятки у вигляді «гостинного двору», в яких продавали «красные, железные и рыбные товары». На Масляну тут збирався багатолюдний ярмарок, майже такий як Петропавлівський, а іноді, за гарної погоди, і більший. Прибуток складав до 40 тис. крб. сріблом [7, с. 340].

Ще на одній невеличкій площі міста були збудовані м'ясні ятки. Під час ярмарків за побудову балаганів і за місця від приїжджих купців, місто отримувало прибуток 425 крб. сріблом. У 1845 р. на ярмарки в місто були завезено різних товарів на суму 84855 крб. сріблом [7, с. 341].

Також, за переказами, на території сучасного парку, розміщувався базар, що займав територію до 5 га. Майдан перед ним

називався площею Святого Хоми, де щорічно 19 жовтня проводився ярмарок [11]. Ярмарки проводилися і на Жгані. Крім торгів там влаштовували різні розваги для дітей [14, с. 43].

Джерела та література

1. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. Київ: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990. 1006 с.
2. Компан О.С. Міста України в другій пол. XVII ст. Київ : Видавництво АН УРСР, 1963. 388 с.
3. История городов и сел УССР. Черниговская область. : Київ: Главная редакция Украинской Советской энциклопедией, 1983. 814 с.
4. История городов и сел УССР. Черниговская область. Київ: Главная редакция Украинской Советской энциклопедией, 1972. 780 с.
5. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський. Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 163 с.
6. Коваленко О. Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». *Сіверянський літопис*. 1999. №4.
7. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1848. Кн. 6.
8. Сбитнев И. Новгород-Северский. 1827. 14 Сентября.
9. Из истории Новгорода-Северского (Документы и материалы). Чернигов, 1989. 138 с.
10. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779–1781 рр.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 6.
11. Тимошенко А. На рубежі століть. *Радянське Полісся*. 1996. №84. с. 8.
12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
13. Новый и полный географический словарь Российской империи. СПб, 1788. Ч.1. 298 с.
14. Литвин Н.А. Не лукавя перед собой. Київ: Украинское агентство информации и печати «Рада», 2012. 528 с.

УДК 929

Олена Путра

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ КАЗЕННИЙ РАБИН МАРК (МОРДУХ) ДАВИДОВ ГОРДОН

У статті висвітлено діяльність Марка (Мордуха) Гордона на посаді новгород-сіверського казенного рабина. Послідовно розкрито процес виборів його на цю посаду єврейською громадою міста Новгород-Сіверського та повіту. Показано конфліктні взаємовідносини, що виникали в середині громади під час виборчого процесу, та характер відносин між казенним рабином і громадою.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, єврейська громада, казенний рабин, молитовні будинки, вибори.*

Українські землі в складі Російської імперії відзначалися найбільшою чисельністю єврейського населення, яке зазнавало утисків та обмежень політичного, економічного, соціального і культурного характеру на підставі указу від 23 червня 1794 р. про створення «смуги осілості» [1, с. 79; 7, с. 8–9, 88–89]. Усі сторони його внутрішнього життя, політичні, господарські і судові функції, регламентувала територіальна община (кагал), що функціонувала на традиційних засадах самоуправління та очолювалася рабином. До середини ХІХ ст. рабин користувався неабияким авторитетом серед громади, на утриманні якої перебував [1, с. 157–158; 4; 5]. Проте під впливом політики царизму функції рабинів значно трансформувалися. Імперська адміністрація поставила рабинів під свій контроль і чітко окреслити сферу їхньої діяльності. У 1860-х рр. влада запровадила інститут офіційних чи казенних рабинів. Вони обиралися з декількох кандидатів єврейською общиною й затверджували-

ся губернською владою, яка видавала офіційне свідоцтво. Такі рабини користувалися правами купецтва першої гільдії, нагороджувалися за службу медалями та звільнялися від земських податків. Кандидатом міг бути випускник рабинського училища або загального вищого чи середнього єврейського навчального закладу. Казенні рабини мали офіційно представляти інтереси єврейських громад в органах державної влади, роз'яснювати сутність державних законів, вести метричні книги, а в дні державних свят виголошувати в синагогах патріотичні проповіді. Так російський царат демонстрував єврейському населенню залежність рабина від місцевої влади й держави загалом. Але у більшості випадків єврейські громади відповідали спротивом – встановлювали для призначених владою рабинів мізерну платню, недостатню для життєдіяльності. Казенні рабини, маючи відповідний освітній ценз, не розумілися на тонкощах і канонах іудаїзму, тому не користувалися авторитетом та повагою у громадах і потрібного впливу на них не мали, адже були нав'язані владою. Отже, уряд Російської імперії передбачав, що громадський рабин стане інструментом для пропаганди та контролю за життєдіяльністю єврейських громад, проте вони часто не сприймали призначених рабинів [1, с.158; 2, с. 736, 739–743; 3; 6, с. 226–228].

Підґрунтя для вивчення питання взаємодії казенних рабинів з єврейськими громадами заклали ще дореволюційні дослідники Н.Н. Голіцин, І.Г. Оршанський, Л. Брамсон, А. Суботін. Ця тема епізодично відображена у наукових і науково-популярних розвідках українських дослідників А.В. Морозової, В.В. Щукіної, І.М. Погребінської, А.М. Науменко та інших, які на сучасному рівні осмислення проблематики залучили до своїх розвідок матеріали регіональних архівів України.

Відносини казенного рабина та єврейської громади на території Новгород-Сіверщини становить неабиякий інтерес, проте

залишається недостатньо дослідженою. Ця розвідка присвячена затяжній конфліктній ситуації, що склалася між новгород-сіверським казенним рабином як представником імпрської влади та єврейством міста і повіту.

Історія Новгород-Сіверської єврейської громади, яка в XIX ст. складала понад 30% населення та відігравала ключову роль в економічному, політичному та культурному розвитку міста, зберегла прізвища деяких казенних рабинів – посередників та виконавців імперських законів в єврейській громаді міста та повіту (Давидов, Хаскін, Неймарк, тощо), точні періоди діяльності яких достеменно невідомі та потребують подальших досліджень.

Натомість досить детальну інформацію про життя та діяльність одного з рабинів – Марка Гордона зберігають документи Державного архіву Чернігівської області. Факти життя Марка (Мордуха) Гордона відображені в його атестаті та «формулярному списку про службу», складеному 4 червня 1902 р. [8, арк. 3–3 зв., 7–8].

Марк (Мордух) Давидов Гордон народився приблизно в 1845 р. у родині незаможних міщан Віленської єврейської громади (нерухомості родина не мала). Навчався у Віленському рабинському училищі, після закінченні курсу якого 9 квітня 1864 р. його було призначено вчителем Ковенського єврейського народного училища. За свою педагогічну діяльність отримував 250 руб на рік. За двадцятирічний термін сумлінної роботи на ниві народної освіти неодноразово отримував грошові винагороди. З посади вчителя звільнився 10 червня 1884 р. Під судом та слідством не перебував (що є надважливим для подальшої кар'єри на будь-яких посадах).

Марк був одружений з Генрієттою Полоцькою, з якою мав сімох дітей: Олександру (21 червня 1868р. н.), Феодору (16 травня 1870 р. н.), Василя (07 травня 1872 р. н.), Осипа

(14 березня 1874 р. н.), Фаню (17 квітня 1875 р. н.), Єлизавету (6 червня 1878 р. н.), Лева (25 лютого 1881 р. н.).

Діяльність на посаді казенного рабина Марк Гордон розпочав у м. Борзна Чернігівської губернії, де його було обрано та 16 червня 1889 р. затверджено Чернігівським губернським правлінням. Відслуживши трирічний термін, був переобраний ще на один, про що було сповістила газета «Черниговские губернские ведомости» від 4 квітня 1892 р. [9, арк. 5; 6, с. 12–13]. Випадково дізнавшись від єврейської громади Новгород-Сіверського, що там плануються вибори казенного рабина, Марк Гордон вирішив подати заяву до Новгород-Сіверського міського правління про внесення його кандидатури для балотування на вакантну посаду. Вибори в Новгороді-Сіверському відбулися 26 травня 1893 р. Марка Гордона більшістю голосів було обрано, а 14 серпня 1893 р. затверджено на посаді [9, арк. 18–19].

Перше триріччя служби було для рабина Гордона успішним і задовольняло єврейську громаду, а міське правління характеризувало його як гарного фахівця, здібного та охайного у виконанні покладених на нього обов'язків. Зважаючи на це, і єврейська громада, і міське правління вважали, що буде корисно та зручно обрати його ще на один трирічний термін [10, арк. 1–1зв., 17 зв.–18 зв.]. Але повторне обрання Марка Гордона на посаду затягнулося на роки через протиріччя та протистояння у самій єврейській громаді, головним поштовхом до яких були як незадоволення громади ставленням рабина до своїх обов'язків, так і чвари між кандидатами у процесі гонити за владою.

На той час (серпень 1896 р.) кандидатами на посаду були: Лейзер-Лазар Вульфівич Слонім (закінчив медичний факультет Університету св. Володимира, онук впливового місцевого духовного рабина Залмана-Ісера Слоніма), Яков Беркович Голубовський (лікар з Варшави, на виборах не був присутній) та

Марк (Мордух) Давидов Гордон, термін перебування на посаді якого спливав. Звісно, кожен з кандидатів мав своїх прихильників та агітаторів, які мали неабиякий вплив на хід та результат виборів. Бурхлива й затяжна передвиборча гонка поставила під загрозу репутацію Марка Гордона: занадто активними у провокаціях виявилися його конкуренти.

До Чернігівського губерньського правління почали надходити скарги на особу Гордона після проведених виборів 19 серпня 1896 р. У декого склалося враження, що він користувався неграмотністю та необізнаністю багатьох членів громади, брав більшу платню за обряди, ніж було прописано у договорі [10, арк. 23 зв.]. Інша причина – скарга кандидата на посаду, лікаря Якова Голубовського, про недопущення до виборів незаможних євреїв міста та повіту, які були його потенційними виборцями (він обіцяв безкоштовно, 2 години на день, надавати лікарські послуги незаможним євреям) [10, арк. 44–44 зв.]. Однією з причин призупинення виборчого процесу було також звернення до губерньського правління євреїв через несправедливий, на їхню думку, поділ громади у визначенні права голосу при обранні казенного рабина, адже більшість євреїв, як у самому місті, так і в повіті, була позбавлена цього права. Їх обурювало, що лише члени громади 1-го та 2-го офіційно затверджених молитовних будинків брали участь у виборах, в той час, коли в місті існували й інші молитовні будинки, засновані набагато раніше, ніж згадані, і які відвідувала більша частина єврейської громади. Вимагали роз'яснень – хто має право голосу при обранні рабина, оскільки у виборах брала участь лише 1/8 виборців. Тому скаргники просили повернути право єврейського населення обирати рабина усією громадою, без обмежень. Отже, затвердження рабином Марка Гордона відкладалося до врегулювання всіх питань. До того ж, єврейській громаді було відмовлено у задоволенні вимог щодо участі у ви-

борах усіх євреїв повіту, з посиланням на відсутність відомостей в архівах про наявність інших молитовних будинків [10, арк. 35, 36, 45–46 зв., 50, 62].

Повторні вибори казенного рабина відбулися в березні 1897 р., на яких кандидатуру Марка Гордона було обрано більшістю голосів. І цього разу не обійшлося без подання скарг до губернського правління, що затягувало хід виборчого процесу. 57 євреїв громади відстоювали право голосу, якого були позбавлені на цей час: прихильники конкурента Марка Гордона, скаржилися на старост молитовних будинків, які не склали нових списків, використали старі, з попередніх виборів, та ще й написані рукою Гордона [10, арк. 81–83]. Цей факт став причиною того, що значна частина членів громади опинилася поза списками і давало підставу для звинувачення рабина в необ'єктивності по відношенню до їх складання. Крім того, Калман Кугелев та Айзик Шнейдер звинувачували Гордона у підкупі голосів [10, арк. 69–70]. Багато питань викликав сам виборчий процес: з'явилося більше, ніж 400 осіб, але значну кількість людей просто виштовхували за двері міського правління; без права голосу були навіть члени 1-го та 2-го молитовних будинків, які відвідували їх з дитинства та мали в них свої приватні місця. Євреї вважали, що їх позбавлено права голосу лише за небажання бачити рабином Марка Гордона, який, на їхню думку, недостатньо уваги та часу приділяє проблемам своєї громади, не цікавиться життєвими потребами єврейського населення, зайнятий виключно своїми матеріальними статками, непомірними вимогами грошей за видачу свідоцтв, посвідчень та за виконання релігійних треб [10, арк. 81–83, 86, 90–93].

Зважаючи на численні скарги щодо некомпетентності та невідповідності Марка Гордона посаді, губернське правління зобов'язало повітового справника провести розслідування у справі виборів та з'ясувати можливість його незаконних вчин-

ків [10, арк. 72–73]. Відтепер вирішення подальшої долі Марка Гордона залежало від повітового справника Ворнікова. Щоб зважити усі обставини, які призвели до конфліктної ситуації в період виборів, повітовий справник проаналізував шнурові книги двох молитовних шкіл (1-ї – староста Мойсей Биховський, 2-ї – староста Нохім Шур) задля звірки з виборчими списками. З'ясувалося, що в шнурових книгах вписані тільки євреї, які роблять внески три останні роки на користь того молитовного будинку, членами якого є, та мають там постійні приватні місця. Якщо не було внесків – у списки виборців єврея не вносили [10, арк.102–102 зв.]. Ворніков виявив також супутні проблеми, що крилися в розбіжностях, які створили непорозуміння при складанні списків виборців: деякі члени молитовних будинків, які робили внески, не мали приватних місць, були й такі, що мали приватні місця, але останні три роки перед виборами не робили внески. До того ж виявилось, що у батьківських будинках разом з батьками, що мали право голосу, проживали їхні сини 25-річного віку, які також мали право голосу, але чомусь не були внесені до виборчих списків [10, арк. 163–163 зв.].

В результаті слідства у даній справі, яке тривало з 4 квітня 1897 р. по 31 січня 1898 р., губернське правління отримало від повітового справника справу на 120 аркушах, на сторінках якої Марк Гордон був охарактеризований справником як людина гарних моральних якостей, гарної поведінки та правильного способу життя, благонадійна у політичному плані, яка не була під судом та слідством, та й з боку поліції перешкод у затвердженні його на посаді новгород-сіверського казенного рабина ще на один трирічний термін не було. Цікаво, що в ході розслідування справником були спростовані усі скарги на адресу Гордона. Тоді ж губернською владою було рекомендовано негайно розпочинати новий виборчий процес. А щоб уникнути непо-

розумінь серед членів єврейської громади, старост молитовних будинків зобов'язали належно виконувати свої обов'язки та справно вести записи у шнурових книгах [10, арк. 75а–75 б., 186, 188 зв.–189].

У свою чергу, Марк Гордон, не гаючи часу, і сам намагався захистити честь та гідність рабина як порядного виконавця покладених на нього обов'язків та спростувати наклепи та скарги: подавав пояснювальні записки на ім'я повітового справника, звертався до правосуддя вищої інстанції з метою покарання кривдників. Вважав найкращими доказами своєї бездоганної діяльності атестат педагогічної діяльності та гарні відгуки на свою адресу представників місцевого управління [10, арк. 164–164 зв., 169–169 зв.]. Для підтвердження своєї правомірної діяльності він посилався на договір, укладений з єврейською громадою та затверджений губернським правлінням 19 серпня 1893 р. Саме в договорі було передбачено право вимагати платню за встановленою такою за обряди та видачу метрик. Згідно з договором, єврейська громада зобов'язувалася платити рабину 300 руб. на рік, наречення дівчинки – 20 коп, обряд шлюбу – 1 руб, розлучення – 1 руб, метричні свідоцтва – 1 руб. Але Марк Гордон, виявляючи великодушність (з його слів), часто задовольнявся лише добровільними винагородами від своєї громади [10, арк. 165–165 зв., 168, 174–175].

Хоча результат цього слідства виявився позитивним для Марка Гордона, попереду виникли інші перепони: 4-й стіл губернського правління у квітні 1898 р. передав судовому слідчому Стародубського окружного суду 1-ї ділянки Новгород-Сіверського повіту для попереднього розслідування ще одну справу по обвинуваченню казенного рабина у протиправних діях, вже як справу кримінальну. Отже, обраний казенний рабин вкотре не був затверджений владою [10, арк. 187–188].

Аналізуючи документи, напрошуються висновки: кримі-

нальна справа була результатом кампанії дискредитації з боку найвпливовішого єврея міста Ліпкіна, якому ще під час першого триріччя рабинства Марк Гордон відмовився сплачувати половину з доходів (150 руб) казенного рабина. За це Ліпкін пригрозив Гордону втратою посади під час наступних виборів. Отже, у процесі чергових виборів, Ліпкін разом з Залманом Бруком, утримувачем поштової станції («гоньби») у Новгороді-Сіверському, активуючи свої наміри щодо обрання та затвердження на цій посаді зятя Залмана Брука – Левіна, почали кампанію дискредитації Марка Гордона [10, арк. 193–194 зв.]. Відповідно до вимог закону, особа, що перебуває під слідством, не мала права балотуватися на посаду казенного рабина. Саме на це й сподівалися Ліпкін та Брук, намагаючись влаштувати вибори казенного рабина під час перебування Марка Гордона під слідством, адже з'явилася нагода проведення перевиборів вже без кандидатури Гордона.

Марку Гордону конче була потрібна підтримка впливової громадськості, яка б об'єктивно оцінила непросту ситуацію, що склалася навколо нього, та поставилася б до його особи з розумінням усіх нюансів. І вона з'явилася в особі представника дворянства, повітового депутата, опікуна маєтків князя Голіцина на Новгород-Сіверщині А.Р. Коссовича, який просив в.о. губернатора Є.К. Андрієвського розібратися у складній справі і допомогти рабину – відстрочити вибори до завершення судового процесу, а не розпочинати нові, щоб у подальшому, у разі виправдання, не залишити його багаточисельну родину без засобів існування. Так і сталося: Марка Гордона було виправдано у жовтні 1898 р. за відсутності доказів провини, хоча скарги й надалі надходили до правління [10, арк. 199–199 зв., 206].

Марк Гордон, зважаючи на конфліктну ситуацію, що склалася у громаді по відношенню до нього як до казенного раби-

на, не бажав здавати позиції та залишати авторитетну посаду. Тим більше, Чернігівське губернське правління наполягало на вирішенні у короткі терміни питання з виборами, адже через судовий процес на тривалий термін єврейська громада залишалася без затвердженого казенного рабина. У листопаді 1898 р. Гордон подав клопотання на ім'я губернатора за підписами 68 представників Новгород-Сіверської єврейської громади про затвердження його на посаді на підставі результатів останніх проведених виборів [10, арк. 210–213 зв.]. Выборчий процес було відновлено 3 січня 1899 р. за участю лише одного кандидата – Марка Гордона. Цього разу крім громад 1-ї та 2-ї міських молитовних будинків, у виборах брала участь єврейська громада молитовного будинку містечка Грем'яч, яка через обставини (бездоріжжя та численні господарські справи) не могла прибути у місто для безпосередньої участі у виборах, а надіслала у міське правління список своїх виборців за підписом старости молитовної школи Самуїла Хацкелева Фрідмана. Усі без винятку виборці єврейської громади Грем'яча віддали голоси Марку Гордону [10, арк. 233–233 зв., 228 зв.]. Ймовірно, питання полягало не в тому, настільки їх влаштовувала особа рабина – вони просто не бажали мати проблем з владою. Але і цього разу після проведення виборів з'явилися скарги на їх незаконність. Більше того, знову було порушено справу щодо Марка Гордона про незаконні вибори та передано в прокуратуру від 8 серпня 1899 р. Отже, вибори знову не були затверджені. Але через місяць Окружний суд знову виправдав рабина через відсутність доказів його провини та видав свідоцтво у цьому [10, арк. 243–244 зв., 247–250, 266–267 зв., 290]. І через два тижні, 26 вересня 1899 р., відбулися чергові вибори, на яких Марк Гордон вкотре отримав більшість голосів.

На висновки губернського правління не впливали більше скарги, які продовжували надходити, адже Новгород-Сівер-

ське міське правління підтримувало та виправдовувало перед вищим державним органом «зручну», з багаторічним досвідом служби на посаді особу Марка Гордона, разом з тим обґрунтовувало законність та правильність виборчого процесу. Та й скарги виглядали некоректно і не вартували уваги на фоні клопотання 79-ти членів громади на підтримку Гордона. Казенний рабин, сумлінно виконуючи свої обов'язки протягом шести років, цілком влаштовував місцеву адміністрацію. Та й кримінальну відповідальність за звинуваченням у злочині по службі з нього було знято за відсутністю доказів [10, арк. 303–306 зв.]. Таким чином, 31 січня 1900 р. Чернігівське губернське правління затвердило Марка Гордона на наступний трирічний термін на посаді казенного рабина Новгород-Сіверського повіту та міста з 1899 р. [10, арк. 309]. У квітні 1900 р. Чернігівським губернським правлінням нарешті були затверджені договори про платню та винагороди за керування справами іудейської віри, складені між рабином та молитовними громадами Новгород-Сіверського та повіту.

Оперуючи архівними документами, доходимо висновку, що Марк (Мордух) Давідов Гордон безперервно займав посаду казенного рабина майже 18 років – з 16 червня 1889 р. по 1907 р. [9, 10]. Як і кожний казенний рабин, він користувався особливими привілеями – почесними правами купецтва першої гільдії та був звільнений від земських повинностей. Звісно, вважав себе людиною, гідною нагороди від держави за службу казенного рабина, який сумлінно виконував свої обов'язки не менше 10 років, держава нагороджувала золотою медаллю. Тому він мав право звернутися до влади з проханням про нагородження за вислугу років [2, арк. 204].

16 серпня 1901 р. Марк Гордон написав звернення на ім'я міського голови з проханням щодо складання його формулярного списку та про подальше клопотання губернатору щодо

нагородження [8, арк. 2–2 зв.]. Але на час звернення Марка Гордона діючий склад правління був новий – лише два роки при ньому Гордон займав посаду казенного рабина. Тому правління в новому складі не могло впевнено визначити, чи заслуговує казенний рабин винагороди, адже його було притягнуто до кримінальної відповідальності за звинуваченням по службі, хоча і з виправданням. Останні два роки служби Марка Гордона міське правління оцінило позитивно [5, арк. 6]. Формулярний список про службу Гордона за підписом міського голови Жадкевича був складений 4 червня 1902 р. та відправлений у Чернігівське губернське правління, де цю справу було зареєстровано лише 20 березня 1904 р. [8, арк. 7–9 зв.]. Чекаючи результатів понад два роки, Марк Гордон, аби нагадати про себе та прояснити наміри правління щодо нагородження, 22 вересня 1904 р. написав рапорт у міське правління про своє право на отримання медалі. Проте міським правлінням було повернуто рабину його рапорт з приписом, що ніяких відомостей у справі щодо медалі від губернського правління не було [8, арк. 11–11зв.]. Через рік, 24 серпня 1905 р., він отримав припис з губернського правління про неможливість нагородження золотою медаллю [8, арк. 10–10 зв., 13]. Стурбований негативним результатом клопотання, рабин, імовірно, вирішив скористатися давніми зв'язками – звернувся за підтримкою до голови Стародубського окружного суду, щоб той посприяв йому з нагородженням орденом Св. Станіслава або хоча б званням «личного почесного громадянина», проте суддя не мав можливості клопотати про винагороду через цілковиту підпорядкованість служби казенного рабина МВС. Та щоб зарадити рабину, 17 жовтня 1905 р. голова суду звернувся особисто до губернатора О.О. Хвостова зі свідченнями беззаперечності виконань покладених на рабина посадових обов'язків та про відданість його своїй справі [8, с. 14–14 зв.].

Та чи був коли-небудь нагороджений Марк Гордон – достеменно невідомо, як і не відома подальша його доля. Цілком імовірно, що авторитет казенного рабина серед представників вищих органів влади був втрачений через тривалі судові тяжби з представниками єврейської громади, що й стало причиною відмови у наданні йому нагороди за вислугою років. З втратою авторитету та довіри місцевої влади, втрачалася й підтримка єврейського населення, інтереси та бажання якого часто не співпадали з діями рабина, що призводило до конфліктних ситуацій у громаді. Разом з тим, поважний вік Марка Гордона (перетнув за шістдесят) та, ймовірно, незадовільний стан здоров'я вже не давали йому колишньої можливості утримуватися на престижній посаді та доводити необхідність своєї особи в якості казенного рабина для єврейської громади, відстоювати правомірність та доводити законність своїх дій. Як наслідок, втрачалася його конкурентоспроможність серед інших кандидатів. У подальшому він вже не висуватиме свою кандидатуру на посаду казенного рабина. Велика ймовірність закінчення його служби у 1907 р. – саме відтоді єврейські метричні книги фіксують на посаді іншого казенного рабина Бо-руха Сімхова Рамбро [11].

Таким чином, проаналізовані архівні матеріали щодо діяльності Марка Давидова Гордона на посаді новгород-сіверського казенного рабина проливають світло на локальний конфлікт під час виборів, в епіцентрі якого впродовж тривалого часу він перебував. Аналіз хоч і не дав вичерпної відповіді на питання щодо обставин виникнення конфлікту, але певною мірою сприяв наближенню до розуміння історичного контексту – взаємин між казенним рабином, нав'язаним єврейській громаді імперським законом, і єврейською громадою, в ті часи, коли Новгород-Сіверський був таким собі штетлом.

Джерела та література

1. М.Кармазіна, С.Кальян. Ресурсний потенціал єврейської общини (1850-1870 роки) Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9713/16-Karmazina.pdf?sequence=1>
2. Законы о евреях. Под ред. Брамсона Л. М. Петроград. 1915 г. Ч. 2.
3. Берман Е.А., Кержнер А.Г. Историческое и культурное наследие казенного раввина Иркутска Соломона Бейлина. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-i-kulturnoe-nasledie-kazennogo-ravvina-irkutska-solomona-beylina/viewer>
4. Еврейское законодательство России и Российской империи. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935/>
5. Вікіпедія. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Рабин>
6. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общ. ред. Л. Каценельсона и барона Гинцбурга. –СПб., 1912. Т. XIII.
7. Гомон Є. Єврейське населення смуги осілості в економічних та соціально-культурних процесах кінця XVIII – початку XX ст. Електронний ресурс. Режим доступу: http://elibrary.kdpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2842/1/Гомон%20Є._Магістерська%2C2018.pdf
8. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф.127. Оп.1. Спр. 8815.
9. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 5. Спр. 125.
10. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 5. Спр. 808.
11. ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 119842.

УДК 949.477.510 «189/191»

Анна Морозова

ДО ІСТОРІЇ ВІДКРИТТЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ

У статті йдеться про першопочатки функціонування Новгород-Сіверської міської управи в 70-х рр. XIX ст.

Ключові слова: Новгород-Сіверська міська управа, реформа міського самоврядування.

У сучасних умовах проблема становлення та розвитку місцевого самоврядування набула особливої актуальності. Після проголошення незалежності України розпочалося реформування органів місцевого самоврядування, що зумовило інтерес до ролі цього інституту в різні періоди історії України. Зокрема, з'явилися праці з історії місцевого самоврядування як на теренах України загалом [1], так і на Чернігово-Сіверщині зокрема [2].

У 1870 р. на теренах Російської імперії була проведена реформа міського самоврядування. У містах створювалися нові органи управління – міські думи, які обиралися строком на 4 роки. Постійно діючим органом думи була міська управа, що складалася з міського голови і двох членів.

Вирішенням повсякденних завдань займалися управи, які формувалися думами у складі не менше двох осіб. Половина їх членів оновлювалася через кожні два роки, чим забезпечувалася наступність у роботі. Члени виконавчого органу складали присягу про готовність сумлінно виконувати обов'язки, яка замінювалася письмовою розпискою, якщо ця процедура суперечила релігійним переконанням. До управ не обиралися чиновники судових інстанцій, крім мирових суддів, представники державної скарбниці та священнослужителі [3, с. 54].

Формування інституцій самоврядування відбувалося упродовж 1870–1873 рр. На перших засіданнях дум обиралися міські голови та члени управи, визначалися розміри їхньої платні.

У фондах Держархіву Чернігівської області виявлена справа про початок діяльності у 1872 р. Новгород-Сіверської міської управи. 8 грудня 1872 р. новгород-сіверський міський голова повідомив Чернігівське губернське правління: «На основании Высочайше утвержденного городского положения 16 июня 1870 года состоявшегося, в городе Новгород-Северске сего 7 декабря открыта городская управа, о чем до сведения и припечатания в «Губернских ведомостях» губернскому правлению честь имею довести» [4, арк. 1].

Будь-які реформи здійснюються людьми, на яких покладатися завдання їх реалізації, тому одним з найважливіших питань формування та функціонування інституцій міських дум і управ було питання штатів.

20 грудня 1872 р. Канцелярія чернігівського губернатора направила донесення про звільнення за штат секретаря ліквідованої Новгород-Сіверської міської думи колезького секретаря Івана Гамалії та писаря квартирної комісії губернського секретаря Луки Вижинського [4, арк. 2–2 зв.].

Слід зазначити, що Міністерство внутрішніх справ ще 27 вересня 1871 р. надало роз'яснення щодо ліквідованих квартирних комісій (діяли при міських думах), члени яких звільнялися за штат [4, арк. 3 – 3 зв.].

Що стосується чиновників міської думи, то Міністерство внутрішніх справ циркуляром від 26 червня 1871 р. повідомило чернігівського губернатора, що «хотя в Высочайше утвержденном 16 июня 1870 года Городовом положении не содержится особого постановления касательно оставления секретарей и бухгалтеров городских дум прежнего состава за штатом, но

<...> на чиновников, занимаемых сии должности, должно распространяться действие <...> ст. 363 Т. 3 Устава о службе...» – й вони мають бути звільнені за штат із виплатами з міських прибутків [4, арк. 3 зв. – 4].

Розглянувши питання на своєму засіданні 28 грудня 1872 р., Чернігівське губернське правління, враховуючи, що функції Новгород-Сіверської квартирної комісії перейшли до Новгород-Сіверського міського громадського управління, вирішило Новгород-Сіверську квартирну комісію ліквідувати з передачею усіх справ, у тому числі й архівних, на зберігання до Новгород-Сіверської міської управи [4, арк. 5].

Чиновники ж – колезький секретар Іван Гамалія та губернський секретар Лука Вижинський були звільнені за штат з наданням усіх прав та пілґ відповідно до діючого законодавства [4, арк. 5 зв.].

Таким чином, невелика за обсягом справа дала можливість встановити точну дату початку функціонування Новгород-Сіверської міської управи на засадах Міського положення 1870 р. та вирішення питань із влаштування подальшої долі чиновників ліквідованих за цією реформою органів місцевого самоврядування.

Джерела та література

1. Біленчук П., Кравченко В., Підмогильний М. Місцеве самоврядування в Україні (муніципальне право). Київ, 2000; Клімова Г.П. Місцеве самоврядування в Україні: історія і сучасність. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2004. Вип. 8. С. 80–89; Копиленко О. Місцеве самоврядування в УНР: досвід і проблеми. *Місцеве та регіональне самоврядування України*. 1992. Вип. 2. С. 3–40; Курченко В. Земское самоуправление в Украине. *Бизнес-информ*. 1996. № 2. С. 6–9.

2. Воробей Р. Б. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття (на прикладі Чернігівської губернії). Чернігів, 2009; Її ж.

Система місцевих органів влади та управління в другій половині XIX століття (на прикладі Чернігівської губернії). Чернігів, 2004; Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-і роки XIX ст.). Чернігів, 2010; Її ж. Чернігівське міське громадське управління 1913–1917 років. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Київ, 2013. Вип. 9. С. 126–139; Її ж. Соціальні видатки у бюджеті міського самоврядування Чернігова 1905–1907 рр. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Київ; Глухів. 2017. Вип. 10. С. 332–334.

3. Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, 2002.

4. Справа про відкриття Новгород-Сіверської міської управи на підставі Міського положення 1870 року. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 7004. Арк. 1 – 16.

УДК 94(477.51):030

Ельвіра Ілляшенко, Олена Потапенко

**ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО
В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИДАННІ
«ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ»**

У статті висвітлено історію підготовки статей до Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України», присвячених пам'яткам історії та культури міста Новгород-Сіверського.

Ключові слова: *«Звід пам'яток історії та культури», Новгород-Сіверський.*

Робота над підготовкою матеріалів до Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» розпочалася згідно з Постановою Ради Міністрів Української РСР від 3 вересня 1982 р. № 453 «Про заходи із забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР».

Метою цієї фундаментальної енциклопедичної роботи стало піднесення справи охорони пам'яток на новий рівень, активізація пошукової роботи по виявленню об'єктів культурної спадщини та створення державного реєстру пам'яток. Також вагома культурологічна роль видання: можливість гідно репрезентувати Україну на міжнародній арені, значно розширити туристичні можливості регіонів.

Першопочатково, відповідно до вище вказаної постанови Ради Міністрів Української РСР, статті готувалися двома мовами – російською та українською, фактично ж, написання першого рукопису «Зводу пам'яток» було здійснено переважно російською мовою

та перекладено українською за безпосередньої участі співробітників «Української радянської енциклопедії» ім. М.П. Бажана.

У 24 областях України, сучасній Автономній Республіці Крим, містах Києві і Севастополі почали діяти редакційні колегії та авторські колективи. Робота над підготовкою «Зводу пам'яток» була розпочата і в Чернігівській області. Авторський колектив підготував загалом понад 3 000 статей про пам'ятки Чернігівської області у 80-х – середині 90-х рр. Над матеріалами «Зводу пам'яток» Чернігівської області працювали 147 авторів, які представляли наукові установи та освітні заклади.

Ми вже зверталися до історії роботи над проектом та внеску окремих дослідників, зокрема Г. Кузнецова, В. Коваленка [1], О. Шекуна, Ю. Виноградського, Ю. Ситого.

Написанню статей передували підготовчі роботи – натурні обстеження пам'яток та упорядкування анотованих списків, у яких було зафіксовано зібрані дані. Інформація була систематизована у вигляді коротких анкет, доповнених фотографіями об'єктів. Більшість анотованих списків до пам'яток Новгород-Сіверського району, що збереглися в поточному архіві Чернігівського обласного пошукового науково-редакційного центру Чернігівської обласної ради, були опрацьовані співробітниками Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» Є. Лопушинською та В. Маркізом, які безпосередньо долучилися до реставрації комплексу споруд Спасо-Преображенського монастиря, та краєзнавицею Н. Авдієнко.

Структура томів енциклопедичного видання була універсальною: статті про пам'ятки та об'єкти культурної спадщини упорядковані порайонно, яким передували історико-пам'яткознавчі нариси про адміністративні центри – міста або селища міського типу. У робочому архіві Науково-редакційного центру збереглися оригінали та машинописний передрук статей про пам'ятки (російською і українською мовами) та нарис про місто Новгород-Сіверський. На

окремих аркушах наявне датування – 1986, 1989, 1993, 1994, 1996, 1997 рр., яке дозволяє простежити інтенсивність роботи над матеріалами і тривалий процес редагування та перекладу.

Статті упорядковані відповідно до запланованої структури видання в алфавітному порядку з примітками, до якого виду пам'яток належать описані об'єкти – архітектури, мистецтва, історії, археології (тут і далі використовуємо скорочення – архіт., мист., іст., археол. – прим. авт.).

До роботи над статтями про об'єкти культурної спадщини долучилося тринадцять науковців, які були і авторами, і науковими редакторами текстів. Це новгород-сіверські краєзнавці, наукові співробітники заповідника «Слово о полку Ігоревім» Ніна Авдієнко та Валентина Гладкова, чернігівські дослідники мистецтвознавець Світлана Ключник, історик, спеціаліст у галузі історіографії, джерелознавства, археографії, історичного краєзнавства Олександр Коваленко, архітектор, мистецтвознавець, краєзнавець Андрій Карнабід, автор та редактор «Зводу пам'яток історії та культури» Тетяна Корольова, історик, археолог Володимир Коваленко, а також заступник головного редактора Головної редакції «Зводу пам'яток історії та культури» при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана Світлана Дмитрук, археолог Лариса Кулаковська, архітектори, співробітники Інституту «УкрНДПроекстреставрація» Володимир Маркіз та Євгенія Лопушинська, дослідник української архітектури і містобудування Володимир Тимофієнко, дослідниця Алла Носова.

Усього було описано 50 пам'яток, з них п'ять комплексних. Статті підготували Олександр Коваленко (Будинок чоловічої гімназії (іст.)), Світлана Дмитрук (Могила Мехеда О. А. (іст.)), Лариса Кулаковська (Новгород-Сіверська стоянка (археол.)), Алла Носова (Пам'ятний знак Богуну І. (іст.)), Володимир Тимофієнко (Пам'ятник воїнам-землякам (іст.)), Світлана Ключник (Пам'ятник Ушинському К. Д. (іст.)) [2].

Тетяні Корольовій належить три статті про Новгород-Сіверську друкарню 1674–1679 (іст.), будинок жіночої гімназії кінця 19 ст. (іст., архіт.), будинок краєзнавчого музею (іст.).

Володимир Маркіз описав споруди Спасо-Преображенського монастиря 12–18 ст. (архіт., іст.), мури і вежі 17–18 ст. (архіт.), келії 17 ст. (архіт.), покої настоятеля з Іллінською церквою 16–18 ст. (архіт.), дзвіниця, 16–19 ст. (архіт.) – загалом до «Зводу пам'яток» увійшли п'ять його статей.

Вісім об'єктів були описані Володимиром Коваленком: Спаський собор кінця 12–початку 13 ст. (археол., архіт.), поселення Сухомлинівка-2 (археол.), поселення Сухомлинівка-1 (археол.), городище (археол.), літописне місто Новгород-Сіверський (археол., іст.), городище Замок (дитинець) (археол.), окружне місто (окольний град) (археол.), відкриті поселення-посади (археол.).

13 об'єктів описала Ніна Авдієнко, а саме могилу Уралова І. М. (іст.), Алею Героїв (іст., мист.), братську могилу військовополонених (іст.), Меморіал «Слову о полку Ігоревім» 1989 р. (іст., мист.), пам'ятник Бояну 1989 (мист.), пам'ятник князю Ігорю Святославичу 1989 р. (мист.), пам'ятник Ярославні 1989 (мист.), братську могилу радянських воїнів (іст.), пам'ятник жертвам фашизму 1990 (мист.), братські могили військовополонених (іст.), пам'ятний знак на місці оборонних боїв 1941 р. (іст.), могилу Комоси А. С. (іст.), могилу Горілого П. С. (іст.).

Андрій Карнабід підготував 15 статей про пам'ятки архітектури та містобудування: забудову вулиці К. Маркса (Монастирська, Губернська), 12 – 19 ст. (містобуд.), забудова вулиці Леніна (Путівльської) 12 – 20 ст. (містобуд.), кам'яницю 18 ст. (архіт.), будинок, в якому жив Уралов І. М. (архіт., іст.), будинок, у якому жив Ральян А. Р. (іст., архіт.), будинок земства кінець 19 ст. (архіт.), палатний корпус з Петропавлівською церквою, 14 – 17 ст. (архіт.), будинок бурси, 17 ст. (архіт.), Успенський собор, друга половина 17 – початок 19 ст. (архіт.), триумфальну арку 1786 –

1787 (архіт.), торговельні склади, початок 19 ст. (архіт.) (у співавторстві з В. Гладковою), торговельні ряди кінця 18 – початок 19 ст. (архіт.) (у співавторстві з В. Гладковою), Спасо-Преображенський собор 18 – 19 ст. (архіт.) (у співавторстві з Є. Лопушинською), печеру 18 – поч. 19 ст. (архіт.), Микільську церкву 18 ст. (архіт.) (у співавторстві з В. Гладковою).

Тексти доповнювала значна кількість ілюстративного матеріалу. Так, нарис ілюстрували зображення герба Новгород-Сіверського, фото Спасо-Преображенського монастиря (панорама з боку р. Десни), панорама Новгород-Сіверського (вид з півдня), два плани міста 18 ст., один план 1805 р., три світлини початку. 20 ст. (панорама Новгород-Сіверського, вулиці Губернської, вулиці Базарної).

Пам'ятки археології доповнювали схематичні плани Новгород-Сіверського 18 ст. (городище Замок (дитинець), Успенського собору, Микільської церкви, Спасо-Преображенського монастиря, городища Замок (дитинець) літописного міста Новгород-Сіверського, Новгород-Сіверської стоянки, розкопок 1933 р., 1936–1938 рр., рисунки 38 знахідок з городища Замок, 19 знахідок з посадів, крем'яних гігантолітів з Новгород-Сіверської стоянки.

Було підготовлено 16 схематичних планів споруд: Успенського собору, тріумфальної арки, торговельних складів, торговельних рядів, схеми планування та окремих споруд Спасо-Преображенського монастиря (будинки бурси, келії, палатний корпус з Петропавлівською церквою, покої настоятеля з Іллінською церквою, дзвіниця, реконструкція Спаського собору П. Раппопорта за розкопками В. Коваленка), будинку земства, будинку, в якому жив А.Р. Ральян, будинку, у якому жив І.М. Уралов, кам'яниці, Микільської церкви.

Виготовлено також понад 30 фотоілюстрацій: переважна більшість – фото пам'яток архітектури – Микільської церкви, Успенського собору, його інтер'єру та іконостасу, тріумфальної

арки, торговельних складів, торговельних рядів, комплексу Спасо-Преображенського монастиря (Спаського собору, фрагментів пілястри та мурування його західної стіни, палатного корпусу з Петропавлівською церквою, дзвіниці, будинку бурси, келій; фрагментів мурування апсиди, західного муру та веж – Східної, Західної, Південної, Північної), фото поч. 20 ст. – будинків жіночої гімназії, чоловічої гімназії, будинку 19 ст. (тодішня вулиця Карла Маркса), а також окремих об'єктів – пам'ятників (жертвам фашизму, воїнам-землякам, педагогу К.Д. Ушинському, автору пам'ятки письменства «Слово о полку Ігоревім» Бояну, князю Ігорю Святославичу, княгині Єфросинії Ярославні), городище Замок (дитинець) літописного міста.

Загалом обсяг матеріалів про пам'ятки Новгород-Сіверського становив половину від загального об'єму матеріалів про Новгород-Сіверський район.

Після адміністративно-територіальної реформи у 2020 р. Новгород-Сіверський став адміністративним центром новоутвореного району, до складу якого увійшли Новгород-Сіверська і Семенівська міські та Коропська і Понорницька селищні територіальні громади. Тому статті до енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури» систематизовано у територіальних межах сформованих громад, а підготовлені на початковому етапі роботи над пам'ятками матеріали стали основою для оновленого Чернігівського тому «Зводу пам'яток історії та культури України».

Джерела та література

1. Ілляшенко Е., Потапенко О. Внесок В.П. Коваленка у підготовку Чернігівського тому енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України». *За покликом предків: Збірник матеріалів П'ятих Самокасівських читань, присвячених пам'яті В.П. Коваленка*. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 19–24.

2. Робочий архів Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради.

УДК 37.09.376

Людмила Артемова

З ІСТОРІЇ ДИТЯЧОГО ПРИТУЛКУ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ У ГЛУХОВІ (1871–1913 рр.)

У статті розглянуто одну із сторінок меценатської діяльності родини Терещенків у соціально-гуманітарному просторі Глухова – заснування в 1871 р. дитячого притулку. На основі першоджерел, уперше запроваджених до наукового обігу, з'ясовано особливості функціонування дитячого притулку та організації виховного й освітнього процесу у цьому закладі.

Ключові слова: Глухів, меценатська діяльність, родина Терещенків, дитячий притулок.

На теренах України родина цукрозаводчиків Терещенків відома своїми меценатськими ініціативами щодо забезпечення доступності освіти для соціально-незахищених категорій молоді. Відомо, що Терещенки були почесними попечителями понад 50 навчальних закладів, почесними членами 20 просвітніх товариств [2].

Діяльність представників родини Терещенків уже не раз ставала об'єктом дослідження українських науковців – істориків, педагогів, економістів, юристів тощо. Серед авторів публікацій у періодичних виданнях, присвячених підприємницькій і доброчинній діяльності Терещенків, слід виділити М. Кальницького, М. Факторовича, П. Ходоса, І. Павловську, І. Лісниченко. І якщо за нових суспільно-політичних умов вивчення підприємництва і благодійництва Терещенків у Києві та інших регіонах України вийшло на новий рівень узагальнень і представлено солідними монографіями, то особливостям їхньої меценатської діяльності у Глухові присвячено лише поодинокі

розвідки (С.П. Жукова, В.В. Назарова, П. Біліченко, С. Єсюнін та ін.).

Архівні документи засвідчують, що благодійні програми в рідному для них Глухові меценати розпочали із «заснування в 1871 р. дворянином Терещенком дитячого притулку» [4, арк. 1]. Тоді, 5 червня 1871 р., з проєктом «предполагаемого к учреждению в г. Глухове детского приюта на счет пожертвования дворянина Терещенко в память избавления ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА, 4 апреля 1866 г., от угрожавшей опасности» [4, арк. 1] він звернувся з клопотанням до митрополита Новгородського і Санкт-Петербурзького Ісидора з пропозицією щодо створення притулку, який, у свою чергу, – до міністра народної освіти, керівника Департаменту та попечителя Київського учбового округу [1, с. 118]. Установчий документ, на основі якого мав функціонувати цей заклад у Глухові, передбачав, щоб хлопчики «по достижении ими 10-летнего возраста шли в Глуховскую прогимназию или же в какое либо ремесленное училище» [1, с. 119].

Щодо функціонування дитячого притулку Терещенків у Глухові, то щорічні звіти про його діяльність засвідчують, що заклад «состоял в ведомстве Императорского Человеколюбивого Общества» [5, арк. 1] – найбільшої благодійної організації Російської імперії.

Утримання дитячого притулку здійснювалося коштом щорічних відсотків від недоторканого капіталу у трьох білетах Глухівського громадського банку (загальна сума – 41 500 руб.), які були юридично оформлені протягом 1872–1878 рр. У 1910–1912 рр., скажімо, «на указанный капитал получается 6% в год, а именно 2 365 руб. 50 к.» [5, арк. 2].

Найбільшу ж частину грошового утримання притулку для дітей у Глухові складали щорічні відсотки на капітал 274 446 руб. від цінних паперів з канцелярії Імператорського Людинолюб-

ного товариства, а саме «государственной ренты; облигаций внутреннего 1893 г займа; закладных листов Дворянского земельного банка; облигаций IV внутреннего займа» [5, арк. 2]. Отже, щорічний бюджет закладу становив 13 234 руб. 05 к. (1910–1912 рр.). Крім того, надходили щорічні пожертви від Глухівської міської управи та крелевецького дворянства, одноразові пожертви від попечителя притулку тощо [5, арк. 2].

Аналізуючи витратні статті кошторису, доходимо висновку, що гроші витрачалися на «жалования служащим и прислуге», «на пищу для воспитывающихся, служащих и прислуги», «на одежду, обувь, белье и спальные принадлежности», «на лекарство для больных», «на учебные пособия, письменные принадлежности и канцелярские расходы», «на ремонт движимого имущества (мебели, посуды и прочее)», «на мелочные потребности, хозяйственные и непредвиденные расходы», «на ремонт музыкальных инструментов», «на материалы для прачешных», «на отопление зданий»; «на ремонт зданий», «на страхование зданий», «на содержание лошади»; «на содержание чистоты», «на устройство электрического освещения» [5, арк. 3–5].

З матеріалів «Полного собрания законов Российской империи», які безпосередньо стосуються дитячого притулку Терещенків у Глухові, дізнаємося, що при заснуванні закладу у 1871 р. була встановлена кількість вихованців у ньому – 20 хлопчиків і 10 дівчат [3]. Станом на 1 січня 1912 р. у притулку Терещенка для дітей і сиріт у Глухові вже перебували 73 хлопчики і 15 дівчат.

У 1891 р., з метою забезпечення належною професійною освітою вихованців цього сиротинця, кількість яких з року в рік зростала, Федір Терещенко заснував Глухівське міське трикласне училище. Отже, впливаючи на інтелектуальний розвиток суспільства та пом'якшуючи соціальні проблеми у Глухові, родина Терещенків, з одного боку, сприяла розвитку початко-

вої та середньої освіти, а з іншого, за нових економічних умов, розв'язувала проблему підготовки освічених фахівців робітничих спеціальностей для своїх підприємств, від яких багато у чому залежав подальший поступальний розвиток їхньої цукрової імперії.

Джерела та література

1. Артемова Л. До питання щодо заснування у м. Глухові дворянином Терещенком дитячого притулку (1871 р.). *Матеріали щорічної звітної науково-практичної конференції здобувачів загальної середньої, передвищої і вищої освіти, аспірантів, молодих учених*. Глухів, 2021. С. 118–121.
2. Біліченко П. Просвітницька діяльність українських меценатів родини Терещенків (друга половина XIX – поч. XX ст.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 13.00.01. Харків, 2008. 21 с.
3. Єсюнін С.М. «Полное собрание законов Российской империи» (зібрання друге) як джерело дослідження історії міста Глухова 1825–1881 р. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. № 13. С. 181–184.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 707. Оп. 37. Спр. 165.
5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 830. Оп. 1. Спр. 1391.

УДК 82.09+069:929

*Олена Чанцева-Коваленко,
Тамара Крупеня, Тетяна Плющ*

**«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» У ТВОРЧОСТІ
П. КУЛІША ТА ЙОГО МУЗЕЙНА ПРЕЗЕНТАЦІЯ
НА БАЗІ ШОСТКИНСЬКОГО МІСЬКОГО
ГРОМАДСЬКОГО ЛІТЕРАТУРНОГО МУЗЕЮ П. КУЛІША**

У статті розглядається вплив «Слова о полку Ігоревім» на творчість П. Куліша та його музейна презентація у Шосткинському міському громадському літературному музеї П. Куліша.

Ключові слова: П. Куліш, Шостка, «Слово о полку Ігоревім».

Із Шосткинщиною пов'язані імена багатьох визначних діячів української культури, серед яких почесне місце належить Великому українцю, письменнику, поету, драматургу, фольклористу, етнографу, мовознавцю, перекладачу, критику, видавцю, творцю української літературної мови, мислителю – Пантелеймону Олександровичу Кулішу (1819–1897), який народився поруч із Шостою, на Кулішевому хуторі, де збереглося поховання його батька.

Відомо, що П. Куліш – вихованець Новгород-Сіверської гімназії повсякчас цікавився «Словом о полку Ігоревім». Він вважав цей твір класичним джерелом та високим взірцем літературних досягнень періоду Київської Русі. Серед українських письменників XIX ст. саме П. Куліш частіше за всіх звертався до образів «Слова» і широко використовував їх у своїй творчості. Особливо близькими для письменника стали образи Бояна та дружини князя Ігоря – Ярославни.

Зацікавленість П. Куліша поемою надихнула його на заглиблення у пошуки автора. П. Куліш припустив, що цей твір дійшов до нас у зміненому вигляді: «Тільки незрозуміла випадковість

викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім». Щодо жанру «Слова», то, на думку П. Куліша, це епічна поема.

Сьогодні дух творчості талановитого майстра слова, який залишив своєму народові велику духовну спадщину й частку свого серця, живе в усіх нас – сіверянах, Кулішевих земляках, а також в Шосткинському міському громадському літературному музеї П. Куліша, відкритому 11 серпня 2006 р. у приміщенні центральної бібліотеки. З ініціативи та сприяння шосткинського міського голови М. Ноги були започатковані «Кулішівські читання».

Гостем цього був Олександр Лазаревський, член Національної спілки письменників України, правнук відомого історика О.М. Лазаревського, який у своєму виступі повідомив, що у нього зберігається лист П. Куліша і він охоче його подарує музею, який має бути створений на батьківщині великого українського літератора. Новостворений музей П. Куліша запропонував відвідувачам понад 300 експонатів, серед яких опинився згодом цей оригінальний лист.

У музеї зберігаються й інші унікальні артефакти:

- фрагменти підлог двох садиб – Гукового Хутору та садиби Огієвських на Кролевеччині, по яких ходили Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко;

- лист Пантелеймона Куліша до Ганни Барвінок;
- особисті речі родини Пантелеймона Куліша.

Розвиток сучасних технологій потребує інноваційного підходу до оформлення музейного простору, «оживлення» історії, поєднання минулого з сучасними технологіями. Тому керівництво міста разом з IT-спеціалістами муніципального коворкінг-центру, який працює на базі Шосткинської бібліотеки, саме за такого підходу і вирішили вшанувати постать П. Куліша. Виходячи з цього, Музей П. Куліша було оснащено першою в Україні **Digital Art кімнатою**, здатною реалізувати навколо відвідувача літературний простір. В інтерактивній формі з 5-ти мультиме-

дійних проекторів виводяться на стіни і підлогу тематичні зображення. Завдяки цьому відвідувачі можуть взаємодіяти і керувати елементами віртуальної реальності.

Іншу кімнату музею стилізовано під робочий кабінет письменника. Автентичні елементи інтер'єру, фотозона зі старовинним вбранням викликає бажання на деякий час з реального часу потрапити до минулого, побачити й відчувати атмосферу епохи П. Куліша.

Найбільша зала музею П. Куліша зберігає та пропагує творчу спадщину корифея української культури. Фонди цієї зали нараховують понад 500 експонатів. Експозицію складено таким чином, щоб розкрити усі грані творчості та діяльності П. Куліша – письменника, перекладача, видавця, бібліографа, творця «Граматки», першого біографа та видавця епістолярної спадщини М. Гоголя, критика, фольклориста тощо. З метою поповнення фондів музею бібліотекарі активно займаються пошуковою роботою, відстежують раритетні й нові матеріали про П. Куліша, підтримують зв'язки з науковцями.

Незважаючи на величезний обсяг кулішезнавчих досліджень, творчий спадок П. Куліша потребує подальшого вивчення. Збагнути наповторне Кулішеве новаторство, передати й усвідомити мудре слово найкраще вдається, коли зустрічаються разом дослідники й шанувальники. Для цього колектив Шосткинської бібліотеки проводить науково-просвітницькі конференції. Організувати й підготувати конференції високого рівня працівникам бібліотеки було не просто, але з кожним роком масштаб події зростає. Учасниками стають літератори, науковці, краєзнавці з багатьох куточків України та зарубіжжя. Свої наукові розвідки для шосткинської аудиторії презентували Олесь Федорук, Василь Івашків, Григорій Кудравець, Василь Задорожний, Микола Бондар, Олена Кумеда, Віктор Терлецький, В'ячеслав Кириєвський, Наталія Міллер, Тетяна Рязанова та інші.

За матеріалами конференцій виходять окремі збірники, укладачами яких є працівники бібліотеки: «Дивосвіт Кулішєвого слова», «Пантелеймон Куліш: письменник, історіософ, громадянин», «Пантелеймон Куліш в історії української культури». Не тільки науковці, а й бібліотекарі займаються дослідницькою діяльністю. Результатом проведеної роботи є числені публікації в масмедіа та окремі видання: «Мала батьківщина Пантелеймона Куліша», «У пошуках правопису: Кулішівка», біобібліографічний покажчик «Духовна висота Пантелеймона Куліша: до 200-річчя від дня народження». Останнім часом, особливо в ювілейні для письменника роки, відбувається оновлення музею П. Куліша, який вже став трендом для нової генерації. За новими враженнями до музею приходить молодь. Для багатьох школярів та студентів міста День Знань традиційно відбувався саме в музеї П. Куліша, який став для них джерелом натхнення, бо за підсумками прослуханих екскурсій і побачених експозицій, вони беруть участь у конкурсах, створюють презентації та відеопроєкти, пишуть твори та серйозні доповіді, складають вірші та малюють.

Найбільш цікавими стали заходи:

- День генія «Куліш як джерело натхнення». Студенти медичного училища розпочали навчальний рік з вивчення постаті Куліша. А можливість зануритися у віртуальний світ Digital Art-кімнати викликала справжній подив й захоплення.

- Година спілкування «Пантелеймон Куліш у моєму житті». Екскурсія музеєм і визначення паралелей між сучасністю і епохою П. Куліша. Говорили про зв'язок поколінь та важливість передачі життєвого та історичного досвіду.

- Вулична акція «Молодь читає Куліша». П. Куліш із уст покоління Z. Читали вірші, прозу книг та відкривали нові грані творчості П. Куліша.

- Літературна година в англомовному клубі «The Uniting Space (The US) hub» «П. Куліш – перекладач світової літера-

тури». Спробувати себе як перекладача творів Шекспіра, чому ні? Зробили порівняння: як вийшло у клубівців і як це зробив П. Куліш.

- Літературний подіум «Двох геніїв ми чуєм голоси: П. Куліш і Т. Шевченко». Історія стосунків Т. Шевченка й П. Куліша: спільні та відмінні риси двох геніїв.

Щороку в день народження П. Куліша Шосткинська земля гостинно зустрічає шанувальників великого митця на Кулішівських читаннях, бо саме тут, у сіверському мальовничому краї, він вбирав рідну мову, фольклорні скарби, засвоював традиції народної культури. «Це свято є взірцем високої культури, духовності й патріотизму. Сьогодні великий духовний подвижник тільки починає оживати в нашій свідомості й наших серцях. Усе, над чим працював Пантелеймон Олександрович, сьогодні на часі», – такої думки дотримується виконавча директорка Сумського земляцтва у Києві І. Родченко. На свято збираються відомі літератори, науковці, освітяни, краєзнавці та шанувальники творчості Великого Сіверця.

Щорічні серпневі зустрічі розпочинаються саме в Шосткинській центральній міській бібліотеці. Щороку Шосткинщина відкриває, дивує, пишається та надихає земляків через різноманітні театралізовані дійства, літературні зустрічі, презентації, літературно-краєзнавчі конференції пам'ятати та любити свого великого земляка.

Бібліотекарі також є ініціаторами й організаторами проведення міських літературно-мистецьких конкурсів на честь славетного земляка. Колективом бібліотеки за результатами першого конкурсу було підготовлено до друку та видано альманах «Творчими стежками Куліша». На конкурс «Нехай в серці радість ллється» подано близько 100 творчих робіт. Географія учасників – Шостка, район, область, країна. Вже втретє талановиті країни реалізують свої творчі ідеї у номінаціях:

- «Digital Art» (комп'ютерна графіка, буктрейлер, презентація);
- «Декоративно-ужиткове мистецтво» (вишиванки, вироби з підручних матеріалів);
- «Образотворче мистецтво» (малюнок, гравюра);
- «Літературний твір» (поезія, проза).

Бібліотека долучилася також до видання повісті «Огняний змії» П. Куліша. Книга цінна не тільки текстом, а й ілюстраціями, які дуже вдало зробила шістнадцятилітня Анастасія Нарішкіна – вихованка образотворчої студії «Мальва» Центру естетичного виховання. Для створення малюнків дівчина використовувала 2D-графіку, яку освоїла самостійно.

В різні часи гостями музею були видатні особистості. Свої побажання в Книзі відгуків музею залишили Лауреат Шевченківської премії, академік Анатолій Погрібний, академік НАН України Юрій Шемшученко, професор Гарвардського університету Григорій Грабович, професор, літературознавець Олесь Федорук, академік, народний художник України Анатолій Мельник, Герой України, поет Іван Драч, наукові співробітники Інституту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, викладачі університетів України, гості з Болгарії, Німеччини, Єгипту.

Джерела та література

1. *Бібліотечний форум: історія, теорія і практика*. 2020. № 2 (20).
2. Бунак О. Мотиви «Слова о полку Ігоревім» в творчості Пантелеймона Куліша. *Новгород-Сіверські старожитності*. 2019. № 3(3), липень-вересень.
3. *Дивослово*. Словесно-художні образи поезій М. Зерова. 1996. № 7. С. 14–16.
4. Євтушенко О.І., Деревянко О.В. Музей Пантелеймона Куліша. 2017.
5. Кавунова Т. У пошуках правопису: Кулішівка. Шостка, 2021.
6. Оленівська Л. У дорозі до Пантелеймона Куліша: науково-популярне видання. Київ: Видавниче підприємство Деміург: Рідна школа, 1999.

УДК 069.4:39«18»

Марина Хармак

**РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА
БАТУРИНА КІНЦЯ ХІХ ст. В ЕКСПОЗИЦІЇ
МУЗЕЙНОГО КОМПЛЕКСУ «КОЗАЦЬКИЙ ДВІР»
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ГЕТЬМАНСЬКА СТОЛИЦЯ»**

У статті розглянуто розкриття теми українського козацтва в експозиційній діяльності Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» на прикладі створення музейного комплексу «Козацький двір».

Ключові слова: Батурин, музейний комплекс, музеефікація, козацтво.

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» – провідний культурно-освітній та науково-дослідний заклад Чернігівщини, створений у 1993 р. на базі комплексу пам'яток історії, культури та природи [1]. Згідно з Концепцією розвитку НІКЗ «Гетьманська столиця», Плану організації території НІКЗ «Гетьманська столиця», затвердженого наказом Міністерства культури України від 23 листопада 2012 № 1368 щодо вивчення, збереження, промоції культурної спадщини, забезпечення сприятливих умов для розвитку інтелектуального та духовного потенціалу особистості, широкого доступу громадян до національного культурного надбання, колектив закладу працює над розкриттям теми козацтва доби Гетьманщини в експозиційній діяльності.

Батурин – місто, яке у 1669–1708 та 1750–1764 рр. відіграло значну роль в історії України, було резиденцією гетьманів Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Кири-

ла Розумовського. Нині Батурин є етатонною археологічною пам'яткою козацької доби, культурний шар якої за ступенем насиченості та інформативності не має собі рівних та є своєрідним літописом національної історії.

Батуринська фортеця була духовно-культурним муром для тогочасних церковних діячів, учених, письменників і богословів Дмитра Туптала, Стефана Яворського, Іларіона Мігури, Феодосія Гугуревича, Гедеона Одорського. Тобто, Батурин завжди був центром формування політичної, духовної й культурної еліти, символом консолідації українського суспільства.

Під захистом Батуринських фортечних мурів народжувались ідеї Конституції, закладалися підвалини української держави військово-політичними діячами Пилипом Орликом, Самійлом Величком, Фрідріхом Кенігсеком, Михайлом Миклашевським, Іваном Обідовським.

Експозиційна діяльність НІКЗ «Гетьманська столиця» розгор-

тається навколо постійних виставок у музеях закладу – Будинку Генерального судді Василя Кочубея (2007 р., 2015 р.), Музею археології Батурина (2009 р.), Цитаделі Батуринської фортеці (2009 р.), Палацу гетьмана Кирила Розумовського (2009 р.). Також було організовано тимчасові виставки «Славу примножувати справами» (2018 р.), «Батурин гетьманський: культурно-релігійний вимір українського державотворення» (2019–2021 рр.), «Ясновельможні гетьмани. Життя для України» (2017 р., 2018 р., 2019 р., 2020 р., 2021 р.), «На гостинах у гетьманів» (2020 р., 2021 р.), реалізовано виставковий проєкт «Григорій Орлик: видатний син видатного батька України. Повернення на Батьківщину» (2019 р.) [2].

Унікальність цих проєктів полягає у тому, що вони дають відвідувачу можливість усвідомити значення Батурина в історії України, розкривають освітній та духовний потенціал соціуму XVII–XVIII ст., формують відчуття приналежності до єдиного українського культурного простору.

Щоб продемонструвати неперервність історії, показати рівень матеріальної та духовної культури мешканців Батурина середини XIX – початку XX ст., сприяти актуалізації уваги широкого загалу до збереження українським суспільством власної само ідентифікації, популяризувати історію Батурина, у 2015 р. науковий колектив заповідника розпочав реалізацію проекту «Козацький двір». Метою створення експозиції була реконструкція історичного середовища Батурина постгетьманського періоду через повсякдення місцевої козацької родини, яка характеризує риси його розвитку наприкінці XIX ст.

Робота над новим музеєм тривала майже 6 років. У 2021 р. цей проєкт було втілено у життя. 4 червня 2021 р. було відкрито музейний комплекс «Козацький двір» – сучасний інтерактивний простір, у якому відвідувач потрапляє на гостину до батуринської козацької родини і знайомиться з Батурином другої половини XIX ст. [3].

Музей знаходиться в історичному середмісті Батурина, поблизу Воскресенської церкви-усипальниці К. Розумовського (вул. Партизанська, 18). Він являє собою садибу площею 0,0735 га з будинком (експозиційна площа – 48,4 м²) початку XX ст., і господарськими спорудами – клунею і льохом. Для формування музею було обрано ансамблевий метод експозиційного проектування [4].

Експозиція музею складається з 3 тематичних розділів.

Розділ I. «Родини козацького стану Батурина 1864 року» знайомить відвідувачів з Батурином постгетьманського періоду через повсякдення місцевої козацької родини, що зберігає генетичний зв'язок з історичним минулим міста, станову осібність в побуті та традиціях, станові права (воля, віра, мова, земля). Тому основою експозиції цього розділу є традиційне житло з сіньми, світлицею та коморою, родинні фото жителів Батурина козацького стану та фото районів містечка (Мохновка, Побожовка, Яр-

маркова та Базарна площа), предмети побуту (одяг, божники, ікони, посуд, меблі), часопис «Журнал чрезвычайного Конотопского уездного земского собрания 14-го Февраля 1870 года».

Розділ II. «Національна ідентичність жителів Батурина 1864 року» висвітлює збереження українським суспільством власної самоідентифікації, спротив Валуєвському циркуляру, пам'ять про Тараса Шевченка як символу боротьби за волю. Центром експозиції цього розділу є репліка видання «Кобзаря» Т. Шевченка 1860 р., портрет Т. Шевченка (літографія початку XX ст.), репліка Валуєвського циркуляра 1863 р.

Розділ III. «Економічний розвиток Батурина 1864 р.» висвітлює тяглість занять родин козацького стану від Мазепинських часів до вказаного періоду. Цей розділ представлено грошовими знаками, жорнами від водяних млинів XVIII–XIX ст., вагами, сільськогосподарським та теслярським реманентом, вуликами, кінською упряжжю, возом, господарським спорудами (клуня, льох), опорядженням двору (криниця, сад, квітник, город) [5].

Для музейного комплексу «Козацький двір» було розроблено екскурсію імерсивного типу. Екскурсовод – «господиня» оселі за допомогою театральної гри, розповіді від першої особи на діалекті батуринців XIX ст. у реконструйованому одязі занурює відвідувача в історію відповідного періоду. Хата, господарські споруди та двір є частиною інтерактивного простору музею. Кожен відвідувач, переступивши ганок комплексу, потрапляє у 1864 р. і стає учасником життя родини – прасує рубелем, меле борошно на ручному млині, носить воду відрами з коромислом, збирає лікарські трави, вчить Кулішеву граматику, вчиться фарбувати тканину природними барвниками тощо [6].

Музейний комплекс «Козацький двір» – це культурно-освітній проект, що через нетрадиційне пізнання та практичне відтворення розкриває багатий культурний та духовний світ українців постгетьманського періоду, що є особливо актуальним в умовах, коли Україна виборює право на незалежність, цілісність кордонів як шаблею, так і словом. Цей проект сприятиме також посиленню просвітницької ролі заповідника, стане ще одним вагомим кроком у трансформації класичного музейного закладу в популярний комунікаційний майданчик.

Джерела та література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 1993 р. № 445 «Про створення заповідника “Гетьманська столиця”» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/445-93-п#Text> (дата звернення : 20.07.2021).
2. Відкриття першого на Чернігівщині інтерактивного музею [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://m.facebook.com/getmanskastolitsya.zapovidnyk/photos/a.1378306372467850/2211584329140046/?type=3&source=57> (дата звернення : 20.07.2021).
3. У Національному заповіднику «Гетьманська столиця відкрили інтерпретаційний музей «Козацький двір». Газета «День» [Електрон-

ний ресурс]. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/040621-u-nacionalnomu-zapovidnyku-getmanska-stolyca-vidkryly-interpretacinyy-muzei-kozackyy> (дата звернення: 04 червня 2021 р.).

4. Знайомтеся – «Козацький двір» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=rI8qE1hA908&t=12s> (дата звернення: 02.06.2021р.).

5. Станові козаки, яких забули: про що розповідає шостий музей Батурина. Новинарня [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://novynarnia.com/2021/06/06/stanovi-kozaky/> (дата звернення: 06.06 2021р.).

6. Новини України: у заповіднику «Гетьманська столиця» відтворили будинок козацької родини XIX століття. 1+1, ТСН [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://tsn.ua/exclusive/voskovi-figuri-ta-perevtlennya-v-muzei-getmanska-stolicya-u-baturini-vidtvorili-budinok-kozackoyi-rodini-1769221.html> (дата звернення: 19.04.2021р.).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Авдієнко Ніна, краєзнавець

Артемова Людмила, науковий співробітник Національного заповідника «Глухів»

Бунак Олена, старший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Дядечко Олеся, науковий співробітник Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана

Ілляшенко Ельвіра, заступник директора Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради

Кедун Іван, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського університету імені М.В. Гоголя

Коваленко Юрій, історик та краєзнавець

Крупеня Тамара, головний зберігач фондів Шосткинського краєзнавчого музею

Лобачова Ірина, завідувач відділу давньоруської літератури Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Морозова Анна, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області

Плющ Тетяна, провідний бібліограф Шосткинської центральної міської бібліотеки

Попружна Алла, кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Пенітенціарної академії України

Потапенко Олена, директор Комунального закладу «Чернігівський обласний пошуковий науково-редакційний центр» Чернігівської обласної ради

Приход Світлана, завідувач краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Путра Олена, молодший науковий співробітник краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»

Распопін Віра, завідувач наукового відділу фізико-хімічних досліджень Національного науково-дослідного реставраційного центру України

Рижова Ольга, доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

Токарьов Сергій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Філіпова Галина, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

Хармак Марина, завідувач відділу історії Гетьманства Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця»

Чанцева-Коваленко Олена, доктор філософії, голова Шосткинського підрозділу Українського товариства пам'яток історії та культури

Черненко Олена, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, ад'юнкт кафедри археології середньовіччя та новонго часу Варшавського університету

Яснівська Людмила, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Наукове видання

Новгород-Сіверська старовина

Збірник наукових праць

Випуск I

Редакційна колегія:

О.Г. Матюк (голова редколегії),

О.Б. Коваленко (заступник голови редколегії),

О.П. Радченко (відповідальний секретар),

Н.М. Коврижко, С.А. Токарєв, О.Є. Черненко, Л.В. Яснєвська

Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки **О.М. Єрмоленка**

Коректор **Л.В. Яснєвська**

Підписано до друку 24.09.2024 р.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Суг.

Ум. друк. арк. 8,37. Ум. фарб.-відб. 8,37. Обл.-вид. арк. 9,0.

Зам. 0068. Тираж 100 прим.

ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

Тел. +38-097-385-28-13

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»

14035, м. Чернігів, вул. Карпенка-Карого, 40

